

**UN GEOLOG PASIONAT DE BALCANI
ȘI MODERNIZAREA SOCIETĂȚII ROMÂNEȘTI:
GHEORGHE MUNTEANU MURGOCI (1872–1925)**

RALUCA TOMI
(Institutul de Istorie „Nicolae Iorga”)

În 30 aprilie 1934, în parcul din fața Institutului Geologic din București se dezvelea în prezența regelui Carol al II-lea, a premierului Gheorghe Tătărăscu, a unei asistențe numeroase – academicieni, profesori universitari –, prieteni apropiați, bustul lui Gheorghe Munteanu Murgoci, realizat din inițiativa Asociației petroliștilor români: „Inaugurez astăzi cu mare emoție bustul celui care mi-a fost profesor și care a trudit întreaga viață pentru nația și pământul românesc”, spunea regele¹.

Om de știință cunoscut și apreciat de savanții europeni pentru contribuțiile sale la studierea geologiei, pedologiei, agrogeologiei, mineralogiei, geografiei din regiunile estice ale continentului nostru, participant și organizator al congreselor internaționale de profil, profesor universitar la Școala Națională de Poduri și Șosele, membru corespondent al Academiei Române, membru corespondent al Academiei de Agricultură din Franța, membru fondator al Institutului de Geologie, Murgoci a fost, ca mulți alții din generația sa, un entuziast semănător al ideilor novatoare². Publicist neobosit, membru al grupului constituit de Nicolae Iorga în jurul publicației „Sămănătorul” și autor a mai multe articole din „Revue du Petrole”, „Minerva”, „Neamul Românesc”, „Viitorul”, „Journal des Balkans”, Murgoci și-a pus cunoștințele în slujba modernizării statului național: a fost membru al comisiei Sfatului Țării, pentru elaborarea reformei agrare în Basarabia (după primul război mondial), a luat apărarea drepturilor românești la Paris, în 1919. A fost un împătimit călător, membru al Societății Turiștilor Români, al cărei președinte onorific era principele Ferdinand, un pasionat culegător de folclor românesc alături

¹ Em. Protopopescu-Pake, *Inauguration du buste de G.M. Murgoci*, Extrait des „Comptes Rendus des Séances de l’Institut Géologique de Roumanie”, tom. XXII, séance du 11 mai 1934, București, 1938, p. 3.

² Despre personalitatea lui Gheorghe Munteanu Murgoci au scris: Ștefan Cantunari, Em. Protopopescu Pake, *Gh. Munteanu Murgoci geolog (1872–1925)*, București, Editura Națională, 1936; Al. Codarcea, *Gh. Munteanu-Murgoci*, București, Editura Științifică, 1957; Marcian Bleahu și Br. Iancovici, *Personalitatea lui G.M. Murgoci* în G. M. Murgoci, *Opere alese*, București, Editura Academiei R.P.R., 1957, p. 335–344 etc. De un real folos, pentru înțelegerea legăturilor lui Murgoci cu savanții timpului său și cu membrii Casei regale, ne-a fost comunicarea d-lui profesor Andrei Pippidi, *Din scrisorile lui G.M. Murgoci*.

de soția sa, Agnes Kelly. S-a remarcat prin interesul față de educarea tinerei generații, fiind inițiatorul cercetășiei, iar calitățile sale pedagogice i-au fost apreciate de generații de studenți. Între 1919–1920 a predat cursuri de mineralogie și petrografie la Universitatea din Cluj, implicându-se în organizarea prestigioasei instituții de învățământ superior. A fost unul dintre cei „trei profesori români cu lucrări în domenii deosebite, dar legați între ei prin aceleași tendințe în ceea ce privește orientarea nouă a poporului nostru”, care „s-au gândit că ar fi mai bine ca un institut special, mai nou și mai liber decât institutele oficiale, să pornească pe calea aceasta”. Cei trei profesori erau: Nicolae Iorga, Vasile Pârvan și Gheorghe Murgoci, iar Institutul era cel pentru Studiul Istoriei Europei Sud-Estice.

În articolul de față încercăm să deslușim, pe baza unor documente inedite din arhiva Institutului de Istorie „Nicolae Iorga” și a corespondenței sale de la Biblioteca Academiei Române, câteva momente mai puțin cunoscute ale activității sale politice, precum și ale implicării sale sociale. Vom arăta preocuparea sa constantă față de soarta romanității balcanice, ceea ce explică implicarea în proiecte de instituționalizare a cercetării istorice a regiunii, deschiderea față de problemele referitoare la modernizarea statului.

PRIMELE ACȚIUNI POLITICE, IMPLICĂRI CULTURALE, PROIECTE SOCIALE

Proaspăt întors din Occident, cu un doctorat luat la München, Murgoci se va înscrie în rândurile Partidului Conservator, fascinat de personalitatea lui Petre P. Carp și de activitatea junimiștilor. Informația apare în scrierea *Se caută omul lui Carp*³ și în scrisoarea din 4 aprilie 1914, adresată președintelui Partidului Conservator, prin care Murgoci își anunța demisia oficială⁴. Ambele documente mărturisesc despre intențiile generoase ale generației sale de a se implica în renașterea politică a țării și despre politicianismul îngust al liderilor, care erau lipsiți de viziune, neinteresați în educarea tinerilor membri de partid, în coordonarea energiei acestora spre împlinirea idealurilor naționale. După propriile-i mărturisiri, încă din 1906 a renunțat să mai frecventeze întrunirile conservatoare, apropiindu-se de cerul de intelectuali din jurul publicațiilor coordonate de Nicolae Iorga, „Sămănătorul” și „Neamul Românesc”.

Crescut pe dealurile Măcinului, în apropierea Dunării, Murgoci a fost un constant apărător al lumii rurale, al originalității folclorului românesc. Excursiile geografice și explorările geologice au fost un prilej de permanentă descoperire a universului țărănesc. Încă din 1898 îi scria din Transilvania dr. Constantin I. Istrati: „Azi am petrecut ziua într-un sat de români neaoși. Am fost la biserică, în târg și

³ *Se caută omul lui Carp*, Arhiva Institutului de Istorie „Nicolae Iorga”, vezi anexa nr. 1. Probabil manuscrisul datează din 1912, deoarece în document Murgoci se exprimă astfel: „De la o vreme m-am retras, mai ales de la 1906, căci am văzut că nici eu nu sunt de politică, dar nici politica de mine și de șase ani stau și judec lucrurile după capul meu”. Vezi anexa nr. 1.

⁴ Vezi anexa nr. 2.

apoi la joc. E o zi în care am simțit mai multă plăcere decât poate anul întreg. Le-am vorbit bătrânilor foarte ageri de la munte, despre țara noastră, de patriotism, de credință și speranță. Mulți dintre ei cunosc bine „țara” cum o numesc ei și m-au întrebat de multe lucruri, de rege, de miniștri și de toți „oamenii mari”⁵. Călătoria sa se desfășura la puțin timp după mișcarea memorandistă, prilej de nouă conlucrare a spiritelor implicate în mișcarea națională de pe ambele versante ale Carpaților. Nu întâmplător primele sale contribuții în „Sămănătorul” sunt prelucrări ale unor legende românești: *Piatra fetei*⁶ și *Biseriçuța Catrinei, o legendă despre Ștefan vodă*⁷. Alături de soția sa, Agnes, a promovat obiceiurile și tradițiile românești. Iată ce îi scria lui C.I. Istrati în 1905 din California, unde se dusesese să-și perfecționeze studiile într-o nouă disciplină – agrogeologia: „Am adus și noi ceva în California, costumul românesc. Nevastă-mea, care cu această ocaziune vă trimite complimentele sale, umblă îmbrăcată în bluze (ii) românești, ce provoacă admirația tuturor. O mulțime de cunoștințe au luat adresa Societății Furnica, pentru procurarea acestor splendide, «beautiful blouse». De altfel în muzeul de aici e o cameră întreagă cu broderii românești – alături de turcești și indiene – aduse de doamna Stanford din numeroasele ei voiajuri, așa că lumea de aici nu e străină de arta românească”⁸.

Situația economică și socială a țărănimii l-a preocupat pe Murgoci, iar în „Neamul Românesc” a reușit să descrie starea dramatică în care se zbătea mica gospodărie țărănească. Istovirea fizică și economică a țăranului prin exploatarea sa sistematică, prin învoieli agricole împovăraătoare, mortalitatea infantilă, bolile nemiloase, TBC-ul și pelagra erau numai câteva dintre problemele ce trebuia să fie rezolvate de politicienii români. Murgoci era sceptic față de soluțiile găsite de liberali⁹, dar nu era încrezător nici în posibilele rezolvări sugerate de conservatori. Cunoștea din interior disensiunile dintre diferite grupări conservatoare, dintre junimiști, „unii care urmează mai mult tradițiile unei vechi școale literare și-și

⁵ Gheorghe Munteanu Murgoci către dr. C.I. Istrati, Poiana, Transilvania, 26 iulie 1898, Biblioteca Academiei Române (în continuare BAR), *fond Corespondență Murgoci*, S 46 (1)/DCLXXVII.

⁶ G. Murgoci, *Piatra fetei*, în „Sămănătorul”, an II, no. 6, 9 februarie 1903, p. 89–90.

⁷ Idem, *Biseriçuța Catrinei, o legendă despre Ștefan vodă*, în „Sămănătorul”, an. III, nr. 9, 29 februarie 1904, p. 141–143.

⁸ Gheorghe Munteanu Murgoci către dr. C.I. Istrati, Stanford University, California, 1 mai 1905, în BAR, *fond corespondență Murgoci*, S 46 (9)/DCLXXVIII. Remarcăm că soția sa, prima femeie doctor în filosofie al Universității din München, a scris mai multe articole despre obiceiurile românești în publicația britanică „Folklore”: *Ouăle românești de Paști, Semnele de pe blocurile de sare și alte semne de identificare, Obiceiuri legate de moarte și înmormântare* etc. Agnes Murgoci a făcut o propagandă românească în Anglia, în timpul și după primul război mondial, printr-o serie de conferințe în cadrul *Folklore Society*. Virgiliu Florea editor, Agnes Murgoci, Helen Beveridge Murgoci, *Pagini alese despre folclorul românesc*, București, Editura Viitorul Românesc, 2005, p. 6–9. Despre activitatea lui Agnes Murgoci vezi și Virgil Florea, *M. Gaster și Agnes Murgoci, avocați în Marea Britanie ai culturii populare românești*, Cluj, Editura Fundației pentru Studii Europene, 2003.

⁹ G. Murgoci, *În chestia țărănească. I Liberalii și țărănimea*, în „Neamul Românesc”, an. I, nr. 7, 1 iunie 1906, p. 101–102.

ascund încă neîndrăzneala politică sub formule vagi”, iar alții nu sunt altceva decât o adunare, „cât se poate de comică, de șiretenie, de lăcomie, de incapacitate”. În opinia sa partidele erau mai mult „colectivități de interese nu de idei”. Neimplicarea autorităților ar duce la rezolvarea violentă a problemei țărănești scria Murgoci la numai câteva luni distanță de răscoalele din 1907¹⁰.

Preocupările științifice nu l-au transformat într-un savant rupt de realități. S-a implicat în sprijinirea luptei naționale alături de ceilalți membri ai generației sale, ce gravitau în jurul lui Nicolae Iorga. Relațiile lor, începute încă din 1903, anul colaborării la volumul omagial dedicat lui Dimitrie A. Sturdza, au marcat destinul lui Murgoci, până la dispariția sa prematură¹¹. S-a implicat în campaniile de culturalizare din mediul rural, în lupta pentru susținerea unui teatru în limba națională, în sprijinul luptei naționale din Ardeal. În 1909 se afla la Rășinari, unde a ținut o cuvântare la mormântul lui Andrei Șaguna, cu ocazia centenarului nașterii mitropolitului. A fost un prilej de a sublinia că națiunea română își avea locul său bine delimitat pe harta lumii, timpul înfloririi sale fiind apropiat, identificând ca izvoare ale existenței sale rezistența în fața istoriei, cultura și forța morală¹². A încercat încheierea unui colectiv pentru realizarea tratatului de geografie a României și a reușit să realizeze un manual împreună cu Ioan Popa-Burcă, unde apăreau toate regiunile locuite de români, inclusiv cele de la sud de Dunăre¹³.

„Doamne, mult are omul de învățat și viața e așa de scurtă!”, exclama geograful și geologul, care dorea să fie la curent cu noutățile științifice din domeniile sale de cercetare. În America a studiat în laboratorul de la Universitatea Berkeley din California, condus de profesorului Eugene Woldemar Hilgrad, unul dintre renumiții agrogeologi¹⁴, a călătorit în Rusia¹⁵, în Anatolia¹⁶ și a avut contacte cu numeroase personalități științifice, truda sa fiind recunoscută prin alegerea în comitetul de organizare a Congresului petrolului, desfășurat în 1907 în București, de asemenea în cele ale congreselor de agrogeologie și pedologie de la Budapesta (1909), Stockholm (1911). „Acest tânăr geolog are un deosebit talent de a pune știința sa la îndemâna oricui, făcând-o foarte plăcută”¹⁷, scria Nicolae Iorga despre generozitatea celui care răspundea de partea științifică a „Sămănătorului”. A fost membru fondator și activ al „Asociației pentru înaintarea și răspândirea științelor în

¹⁰ Idem, *În chestia țărănească. II Conservatorii și țărănimea*, în „Neamul Românesc”, an. I, nr. 8, 4 iunie 1906, p. 119–120.

¹¹ Andrei Pippidi, *Din scrisorile lui G.M. Murgoci*, comunicare; Barbu Theodorescu editor, *Scrisori către Nicolae Iorga (1902–1912)*, vol. 2, București, Editura Minerva, 1979, p. 39–40.

¹² G. Murgoci, *Cuvântare la mormântul lui Șaguna*, în „Sămănătorul”, an. VIII, nr. 45, 8 noiembrie 1909, p. 883–885.

¹³ G. M. Murgoci, *Geografia României și a țărilor locuite de români* (cu colaborarea d-lui I. Popa-Burcă), București, 1902. Lucrare premiată de Academia Română.

¹⁴ Gheorghe Munteanu Murgoci către dr. C.I. Istrati, Stanford University, 1 mai 1905, BAR, *fond corespondență Murgoci*, S 46 (9)/DCLXXVIII.

¹⁵ Gheorghe Munteanu Murgoci către Nicolae Iorga, BAR, *Corespondență Iorga*, vol. 173, f. 50.

¹⁶ *Ibidem*, f. 188.

¹⁷ „Sămănătorul”, 1906, p. 220.

România”, a ținut mai multe conferințe de popularizare¹⁸ și a scris numeroase notițe referitoare la descoperirile științifice ale epocii sau relatări ale propriilor voiaje prin Europa, America, Asia¹⁹.

**EXPERIENȚA BALCANICĂ: EXCURSII LA ROMÂNII SUD-DUNĂRENI,
PE FRONTUL DIN BULGARIA ÎN VARA LUI 1913**

Afinitatea față de geografia și istoria popoarelor din Balcani a fost o constantă a activității lui G.M. Murgoci. Vom prezenta activitatea sa din perioada 1911–1913 pe baza unor documente de arhivă, găzduite de Institutul de Istorie „Nicolae Iorga”. Ne referim la proiectul unei lucrări care urma a fi dedicată principelui Ferdinand. Lucrarea era concepută a avea patru capitole: *Aromânii și soarta lor*, *Pentru Țara Nouă*, *Cu armata noastră în Bulgaria*, *De lucru în viitor*, și ar fi cuprins articolele apărute în publicațiile „Minerva”, „Universul”, conferințele lui Murgoci referitoare la excursia organizată în aprilie 1911 în localitățile din Macedonia locuite de aromâni, notele sale privitoare la scurtul răstimp petrecut cu trupele române în Bulgaria, în vara lui 1913, proiectele de dezvoltare economică a Dobrogei Noi. Două dintre capitolele menționate în cuprins reunesc articolele lui Murgoci apărute în 1913 în publicațiile menționate, iar unul dintre ele a făcut obiectul unei lucrări separate *Țara Nouă, Dobrogea sudică și Deliormanul*, publicată în 1913. Celelalte capitole, *Aromânii și soarta lor*, respectiv *Cu armata noastră în Balcani* sunt inedite și vor face obiectul prezentării noastre.

Murgoci menționa în notițele sale că respectul față de aromâni îi fusese sădit în liceul din Brăila, unde îl avusese profesor de română pe Athanasie Popescu, care a făcut și câteva cursuri în dialectul sud-dunărean. Mai târziu, la Școala Normală Superioară a întâlnit câțiva tineri aromâni de care-l va lega o prietenie trainică (Pericle Papahagi – director al liceului român din Bitolia, Mihai Dimonie – botanist, Ilie Ghicu, Dalametra – institutor în Veria, Salonic, Costică Cosmescu). Mai trebuie amintit și manualul de geografie publicat în 1902 împreună cu Ion Popa-Burcă, unde există un capitol aparte dedicat românilor aflați în afara granițelor, capitol ce cuprindea notiuni de demografie, istorie, cultură. Manualul cuprindea chiar și o hartă a Macedoniei și a țărilor vecine. Succesul lucrării a fost încununat de acordarea premiului Academiei. Activitatea științifică l-a determinat să aibă legături cu renumiți oameni de știință din Balcani. În 1906 descria, într-o notiță din „Neamul Românesc”, vizita profesorului de geografie, rector al Universității din Belgrad, Iovan Čvijići, care studiasse și etnografia popoarelor balcanice și care îi mărturisise lui Murgoci: „Necontestat că aromânii sunt elementul cel mai puțin numeros din Turcia, dar tot așa de netăgăduit este că ei sunt singurii oameni culți în Macedonia și Turcia. Felul de trai, portul, curățenia, moralitatea și ospitalitatea ți-l arată pe

¹⁸ Marcian Bleahu și Br. Iancovici, *op. cit.*, p. 342–343.

¹⁹ G. Murgoci, *De la San Francisco la Hamburg. San Francisco*, în „Sămănătorul”, an. VII, nr. 11, 9 martie 1908, p. 212–216; idem, *Dulapul în Sikkim (Himalaia)*, în *ibidem*, p. 219–220.

aromân la primul moment că e cu mult superior oricărui alt neam din Macedonia. Când în timpul excursiilor mele pe acolo, auzeam că într-un sat e un aromân, să fi fost bogat sărac, oricum, eu la el mergeam să cer găzduire, chiar dacă satul ar fi fost plin de sârbi”²⁰.

Treptat în activitatea lui Murgoci se contura proiectul unor cercetări minuțioase a realităților geografice, economice, istorice, etnografice de la sud de Dunăre. În 1913, în condițiile în care se reconfigurau granițele statelor balcanice, iar problema comunităților aromâne făcea obiectul unor proiecte inițiate de statul român (sunt cunoscute instrucțiunile primite de reprezentantul României la conferința de la Londra: statele balcanice să respecte școlile și bisericile aromânilor, constituirea unui episcopat, intrarea lor în componența unui stat independent albanez) sau de reprezentanții „Societății de Cultură Macedo-Română”, care în februarie-aprilie 1913 au sensibilizat cabinetele europene în favoarea constituirii unei Macedonii autonome, în care toate naționalitățile să se bucure de drepturi egale²¹, Murgoci sesiza direcțiile ofensivei românești în Balcani: cea științifică și cea economică. Într-un articol din 9 ianuarie 1913, apărut în „Minerva” afirma că: „lumea noastră științifică a îmbrățișat cu entuziasm ideea emisă de dl. Iorga pentru înființarea unui Institut oriental la București, de care s-a vorbit atâta astă-vară (vara lui 1912)”, iar mai departe scria despre cucerirea statelor balcanice prin capitalul românesc: „să ne înfigem în orice întreprinderi, să avem un loc în orice piață, să fie o firmă în orice târg, iată care va trebui să fie politica noastră în Peninsula balcanică”. Pentru realizarea acestui obiectiv România se putea bizui pe aromâni, „oameni activi, sobri, inteligenți și morali”. În toamna lui 1913, din inițiativa Ligii Culturale și a Societății de Cultură Macedo-Române au loc mai multe întruniri menite să atragă atenția asupra politicii brutale de deznaționalizare, chiar de exterminare etnică, dusă de bulgari și greci față de populația aromână. Murgoci își făcuse cunoscute opiniile în articolele apărute în „Minerva” din 10 și 15 iulie 1913, intitulate sugestiv: *Masacarea aromânilor*, respectiv *Împărțirea Macedoniei. Pieirea aromânilor*. Autorul critica politica timidă a statului român în raport cu populația aromână, arătând că în fața propagandei grecești, bulgărești, cea a statului român a fost inefficientă. Dădea exemplul satelor din jurul Bitoliei, care în majoritatea lor erau grecizate.

Interesante sunt cele două conferințe ținute la Ateneu și la Casa Școalelor, în 8 și 24 noiembrie 1913, dedicate excursiei organizate de Murgoci în perioada Sărbătorilor pascale din aprilie 1911 în mijlocul comunităților de aromâni din Macedonia. Scopul acesteia fusese de a descoperi ținuturi necunoscute și „de a cunoaște odată acasă la ei pe acei aromâni harnici, culți și morali, despre care toți

²⁰ „Neamul Românesc”, an. I, nr. 22, 23 iulie 1906, p. 350.

²¹ Ionuț Nistor, „Problema aromână” în *raporturile României cu statele balcanice (1903–1913)*, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 2009; Nicolas Trifon, *Les aroumains, un peuples qui s'en va*, Paris, 2005; ediția română: *Aromânii: pretutindeni, nicăieri*, Chișinău, Editura Cartier, 2012; Daniel Cain, Armand Goșu, Cornel Sigmirean, Annemarie Sorescu-Marinkovici, *Românii de lângă noi*, București, Editura Corint Junior, 2013.

cercetătorii scriu numai laude”. Excursia s-a bucurat de sprijinul lui Mihailo G. Ristič, ministrul Regatului Serbiei la București, și s-a desfășurat sub patronajul Societății Turiștilor Români, al cărei președinte de onoare era principele Ferdinand. În 1910 apărea în „Anuarul Societății Turiștilor Români” itinerariul acesteia, pe zile și ore, cu detalii numeroase referitoare la așezarea geografică, istoria locală, monumentele de cultură ce urmau a fi vizitate²². Anul următor, 1911, Murgoci și Pericle Papahagi semnav broșura *Turcia, cu privire specială asupra Macedoniei*, în care era prezentată istoria recentă a regiunii, cu precizări numeroase referitoare la comunitățile de aromâni (în fapt era o reeditare a capitolului despre aromâni din manualul din 1902, completat cu harta școlilor aromânești). „Călătorii, cărora li s-a fixat un foarte bun itinerariu, nu sunt mulți, dar între ei se află personalități distinse ale vieții noastre politice și culturale”, scria Nicolae Iorga în „Neamul Românesc” din 15 aprilie 1911²³. Printre cei 29 de excursioniști se aflau foști miniștri și academicieni: dr. C.I. Istrati, profesori universitari – dr. Nicolae Coculescu, profesor de astronomie la Universitatea din București, contraamiral Vasile Urseanu, împătimit astronom, alături de: Al. Alessiu, consilier la Curtea de Casație, București; Matei Balș, consilier la Curtea de Apel, București; I. Ciuntuleac, consilier la tribunalul din Suceava, împreună cu soția; dna dr. I. Cantacuzino; Marcel Djuvara, inginer, inspector la Ministerul Industriei; E. Dimitriu, avocat din Câmpulung; Febronia Dimitriu, profesoară în Tulcea; A. Enescu, farmacist din Bacău; G. Flaișeln, consilier la Curtea de Casație, București; G. Hârgot, judecător în Baia de Aramă, împreună cu soția; A. Hențescu, farmacist, București, dra Hențescu; F. Lebrun, doctor în litere, publicist; C. Niculescu, licențiat în științe; Em. Protopopescu-Pake, geolog de la Institutul Geologic din București; I.T. Protopopescu, procurator general la Banca Românească; C. Rădulescu, doctor în medicină, București; Julian Rick, student, Iași; I. Voinescu, artist fotograf; Al. Ulubeanu, avocat; I.I. Agraru, elev la Ploiești, Gheorghe și Agnes Murgoci. Intenționa să participe și Vasile Pârvan, numele său aflându-se pe una dintre liste, iar Nicolae Iorga își mărturisea că ar fi dorit să conducă excursia: „Căci în Balcani avem și o misiune științifică de îndeplinit și nu e prea curând astăzi să ne aducem aminte de dânsa”²⁴.

O parte dintre participanți și-au publicat impresiile în broșuri sau albume apărute în 1912. Printre aceștia se numără François Lebrun și I. Voinescu, autorii unui minunat album bilingv²⁵, iar C.I. Istrati a ținut o comunicare la Academia Română în 12 mai 1911, publicată apoi sub titlul *Macedonia – Descriere și păreri*, a avut interviuri în „Dimineața” și „Universul”, i-au apărut câteva notițe de călătorie în „Calendarul Aromânesc” din 1912²⁶. Marioara Hențescu și-a publicat

²² G. Murgoci, *Excursiunea în Macedonia*, în „Anuarul STR”, anul 1910, vol. VIII, p. 75–104, cu hărțile regiunilor ce urmau a fi parcurse.

²³ „Neamul Românesc”, 15 aprilie 1911, p. 657–658.

²⁴ *Ibidem*.

²⁵ Fr. Lebrun, I. Voinescu, *Macedonia*, Bucarest, Institut d’Arts Graphiques Charles Göbl, 1911.

²⁶ Dr. C.I. Istrati, *Călătoria la românii din Macedonia*, în „Calendar Aromânesc”, 1912, p. 29–40.

însemnările de călătorie în „Flambura”²⁷. De amintit că dr. C.I. Istrati sublinia că soarta aromânilor „e legată de cea a Turciei”, iar dacă Imperiul otoman își va pierde posesiunile europene, aromânii ar fi înghițiți de celelalte naționalități din Balcani. Salvarea lor ar fi fost constituirea unui episcopat, a unei elite intelectuale care „să nu constituie un strat de proletariat bucureștean, dar oameni care să se afirme în propria lor țară, prin starea lor culturală și morală”²⁸.

Murgoci nu a mai avut timp să-și publice însemnările, dar primul capitol al lucrării pe care dorea să o dedice principelui Ferdinand era intitulat *Aromânii și soarta lor*. În introducerea critică politică statului român față de motivul implicării în războiul balcanic și rezolvarea problemei aromâne: „Dacă era un cuvânt îndreptățit pe baza căruia puteam și trebuia să ne amestecăm în Războiul balcanic și în afacerile aliaților era tocmai chestiunea și viitorul aromânilor, pe care nu ne-o putea contesta nimeni... de îndată ce, în urma succesului aliaților s-a dat pe față planul împărțirii Macedoniei, era momentul nimerit al unei intervenții fățișe și precise. Pe această bază, tare și dreaptă, iar nu pe motivul de îndreptare a graniței dobrogene, trebuia să pășim pe terenul de luptă și să ne arătăm puterea, să ne cerem dreptul și să ne impunem vederile de popor pacinic și civilizat între Peninsula balcanică și Europa”. Pentru Murgoci „planurile mari ca și faptele mari nu se pot ascunde, ele trebuie arătate și urmărite cu tărie. Mai ales când ai de-a face cu oameni și popoare balcanice”²⁹.

Călătoria din 1911 a fost importantă și pentru că participanții au intrat în contact direct cu realitățile economice, sociale, etnografice din Balcanii anilor premurgocieni războaielor din 1912–1913. Murgoci preciza de la început că situația aromânilor era dramatică, aceștia fiind prizonieri sub semnul Crucii. Peste tot în regiunile vizitate „ai impresia că ești într-o țară slavă, dar peste tot în locul de frunte, în piața mare, în colțul străzii cu clădirea cea mai frumoasă, vei găsi un cuib aromânesc. Aromânul nu constituie numai partea cultă și îndeosebi comercială a acestei țări, dar el constituie aristocrația popoarelor balcanice”.

Au fost vizitate comunitățile aromâne din vilaietele: Scopje, Monastir, Salonic. S-a plecat din București, apoi drumul a trecut prin Vârciorova, Orșova, îmbarcarea pe vapor până la Belgrad; de aici cu trenul pe Valea Moravei prin Niș. S-au oprit în Skopje (Üsküb), Vereș (Köprülu). De aici cu trăsurile, pe „o șosea splendidă”, au vizitat Pîrlep (Perlepe), apoi au plecat spre Crușova, unde au ajuns în Vinerea Mare. În drumul spre Monastir (Bitolia) s-au oprit în Resna. În Monastir au sărbătorit Paștele. Au plecat cu trăsurile spre Ohrida, unde au poposit două nopți. În drumul spre întoarcere la Monastir, au vizitat mai multe sate (printre care

²⁷ Marioara Hențescu, *Impresii în urma unei călătorii la românii din Macedonia*, în „Flambura”, nr. 5, 1912, p. 14–17.

²⁸ Dr. C.I. Istrati, *Macedonia – Descriere și păreri, în urma unei călătorii făcute în aprilie 1911*, București, 1911, p. 6–8.

²⁹ Gheorghe Munteanu Murgoci, *Aromânii și soarta lor*, Arhiva Institutului de Istorie „Nicolae Iorga”, vezi anexa 3.

Moloviștea și Gopeș). De la Monastir au luat trenul spre Salonic, unde au vizitat orașul, unii dintre ei mergând să-și vadă rudele la Vlahoclisura (N. Coculescu). De la Salonic au luat trenul spre Constantinopol, apoi cu vaporul spre Constanța și de aici spre București.

Excursioniștii au fost întâmpinați pretutindeni cu prietenie, ospitalitate, poate și pentru că excursia s-a desfășurat în preajma Sărbătorilor pascale. La Skopje (Üsküb) autorul remarca existența a două grupări în sânul comunității aromâne: unii erau filoromâni (naționaliști), în jur de 200 de suflete, alții erau grecomanii. Ultimii vorbeau însă aromânește, atât în familie, cât și în afacerile zilnice. Erau înstăriți: frații Papateodosi (cu magazin de fierărie, lemnărie și o fabrică de cherestea la Mitroșița), familia Dicea, magazin de stofe, Matei Lazăr – magazin de coloniale. Aromânii aveau în Scopje o școală și o biserică. O școală exista și în Veleş (Köprülu), prilej pentru Murgoci de a aminti dragostea aromânilor pentru învățătură. Mulți dintre ei, comparativ cu alte etnii, știau să scrie, să citească, să socotească. Tensiunile dintre filoromâni și grecomani sunt relatate în episodul închinat lui Gheorghe Casap, un haiduc aromân, care i-a însoțit o parte din drum. Filoromân, acesta s-a ridicat împotriva grecilor și a aromânilor grecomani, atitudine care i-a adus moartea la puțin timp după trecerea excursioniștilor. Pe drumul spre Pîrlep s-au întâlnit cu mai mulți ciobani, au conversat cu ei în dialect, iar unul dintre ei a exclamat: „Ajutați-ne, că altminteri suntem pierduți!” În Pîrlep, din 20.000 de locuitori, Murgoci afirma că numai 50 de familii erau aromâne, iar dintre acestea numai 28 erau filoromâne. Aromânii se îndeletniceau aici cu argintăria, erau considerați buni meseriași. Înainte de a intra în Crușova au văzut celebra Stâncă a lacrimilor, unde se despărțeau de familiile lor cei care plecau să-și caute rostul în străinătate. Au fost impresionați de așezarea pitorească a Crușovei, în amfiteatru. Din cei 10–12.000 locuitori, 8.000 erau aromâni. Averea o făceau în străinătate (America, Egipt, Noua Zeelandă), iar la maturitate se întorceau și ridicau case impresionante. Una dintre acestea avea în jur de 60–70 de camere. Exista aici o școală cu două etaje, construită de un aromân din Piatra Neamț, probabil cunoscutul comerciant N. Ionescu-Busea. În Crușova au asistat la slujba din Vinerea Mare și au sesizat că bisericile, indiferent că erau grecești sau bulgărești erau pline de aromâni. Au fost oaspeții mai multor familii de aromâni, ocazie de a observa obiceiurile, interiorul caselor. Au sesizat mobilierul sumar și tablourile cu portretele familiei regale române. În Monastir (Bitule) au avut parte de o primire fastuoasă atât din partea localnicilor, cât și din partea autorităților. Grecomanii erau atotputernici, erau înstăriți, ridicaseră o școală foarte frumoasă. Aici au sărbătorit Paștele, iar apoi au plecat să viziteze satele din împrejur: Moloviște, Târnovo, Magrova, unde predominau grecomanii. Unii dintre excursioniști au ajuns în satul Gopeș, aflat la 1.300 metri altitudine, localitate unde se găseau mai mulți filoromâni, în jur de 2–3.000 față de numai 30 de grecomani. Se găsea aici o biserică cu o inscripție românească, iar soția și copiii primarului turc vorbeau perfect aromâna. În Resna se afla o școală, dar pentru că principala ocupație era ciobănitul, dascălul cutreiera pășunile alături de păstori. În Ohrida, centrul

ortodoxiei balcanice, exista o mahala aromână, dar orașul părea a fi bulgăresc. Au fost impresionați de biserica Sf. Ioan, de mitropolie, de biserica românească, una dintre cele mai vechi, de așezarea orașului, pe malul lacului. Din Ohrida, au vizitat Struga, unde exista o școală aromânească destul de săracăcioasă însă.

Relațiile dintre etnii sunt sesizate de Murgoci. În primul rând a fost impresionat de primirea din gara Cumanova, unde au urcat în tren, alături de profesorul aromân, un preot și un profesor sârb. Primirea excursioniștilor de către autoritățile turcești a fost exemplară. În Skopje au fost întâmpinați de valiul Halil Bey în fruntea unei mulțimi de 3–4.000 de oameni ce aveau steaguri turcești și românești. Tot aici au avut ocazia să viziteze castelul Bordaface (Bardovțe), ce aparținuse unui pașă bogat. Acesta îl părăsise după ce unicul său fiu se sinucisese din dragoste pentru o tânără franțuzoaică. Pe întreg parcursul excursiei au fost însoțiți de o escortă otomană, nu atât din rațiuni de apărare, cât din prețuire față de amiralul Urseanu. În Bitolia (Monastir) au fost primiți de însuși Niazi bey, unul dintre conducătorii Junilor turci, originar din Resna. Percepția lui Murgoci față de autoritățile turcești a fost una pozitivă.

Pe albanezi i-a întâlnit în Skopje și a fost impresionat de comerțul cu lemne, aduse din vârful muntelui cu ajutorul măgarilor sau catârilor. Tot acolo excursioniștii au întâlnit mai mulți arnăuți, care erau înarmați cu iatagane și cuțite și umblau nestingheriți prin târg.

Relațiile cu bulgarii sunt prezentate indirect, prin mici povestioare pline de miez. De exemplu a întâlnit un bulgar cunoscător al aromânei, pe care o învățase în America, prilej pentru autor de a sublinia ambiția și sângele aromânilor de a se distinge peste tot în lume prin cinste, muncă, moralitate. Tot acum amintește și de cele trei societăți întemeiate de aromâni în Statele Unite: „Deșteptarea” (1886), „Fârșiroțul” (1903), „Macedoneana” (1909). Trecând prin satele locuite de sârbi și bulgari a sesizat școlile spațioase ale ultimilor, care atrăgeau mai mulți copii. Descrie târgul bulgăresc din Pîrlep, unde au reușit să cumpere la prețuri modice frumoase broderii. La mănăstirea Varoš, pe drumul spre Crușova, au făcut un popas și au fost ospătați de un bulgar și el cunoscător al dialectului aromân. Fusese implicat în asasinarea profesorului Ștefan Mihăileanu și reușise să scape de închisoare. Murgoci îi amintește și pe pomacii bulgari, cunoscuți în zonă pentru violențele lor.

Sunt descrise și episoade tensionate, cum au fost cele din Moloviște, Târnovo și Magrova. În ultimele două localități nu li s-a îngăduit să viziteze școlile românești, iar în Moloviște preoții greci au protestat atât de vehement când au încercat să viziteze biserica, unde slujbele se oficiau o zi în română, o zi în grecește, încât a fost nevoie de intervenția escortei turcești pentru a-i potoli.

Dacă dr. C.I. Istrati și-a prezentat observațiile lingvistice, etnografice, istorice, geografice în fața colegilor academicieni, dacă albumul lui Lebrun și Voinescu s-a vrut a fi o prezentare turistică a zonei, dacă însemnările elevului Ioan D. Agraru se remarcă prin sinceritate și critică poziția reprezentanților români în

Bitolia, care nu cunoșteau realitățile comunităților aromânești, Murgoci reușea în evocarea lui să surprindă situația aromânilor, dar mai ales raporturile acestora cu celelalte etnii, cu numai un an înainte de izbucnirea războaielor balcanice.

Cu armata noastră în Bulgaria s-ar fi intitulat al treilea capitol al cărții proiectate de Murgoci³⁰. În însemnările sale din Arhiva Institutului de Studii Sud-Est Europene se păstrează un subcapitol intitulat: *De pe câmpul de operațiuni*. Este o scurtă prezentare a celor opt zile petrecute de geolog pe frontul românesc din Bulgaria, la sfârșitul lui iulie 1913.

A plecat din București în 27 iulie, împreună cu un coleg de la Institutul Geologic, dr. Saidel. Intenționau să facă excursii geologice în regiunea de operații a armatei române, fiind printre puținii civili ce primiseră permis de liberă trecere, din cauza înaltei protecții de care se bucura Murgoci. Fusesse ghidul principelui moștenitor Ferdinand într-o excursie în Vidra și Voineasa³¹, iar de atunci se bucura de aprecierea acestuia, fiind numit și profesorul de științe al tânărului principe Carol. Ajungea în aceeași zi la Turnu Măgurele, prilej de a sublinia truda inginerilor (o parte dintre ei fiind foști studenți ai săi de la Școala Națională de Poduri și Șosele: Behleș, Bujoreanu, Iosipescu, Ghimbășeanu, Mititelu, Neicu), care numai în 10 zile construiseră podul Turnu-Măgurele – Nicopole.

Aici s-au întâlnit cu regele Carol, principii Ferdinand și Carol, care vizitau nava-spital „Principele Carol” (cu trei saloane și 50 de paturi). Murgoci i-a întâlnit în saloanele amenajate la bordul navei pe vechii săi prieteni: colonelul-medic Mardiros Ciomac, medicul șef al marinei, maiorul medic Gheorghe Costea, farmacistul șef, maiorul Mihail Tanovici. De la Nicopole au plecat spre Plevna cu două automobile din escorta Casei Princiare. Ajunși la Grivița, generalul Berlescu le-a dat câteva explicații referitoare la operațiile militare din războiul de neatârnamare. Seara au cinat la Marele Cartier general, o „cină simplă cu farfurii de argint, udată măsurat de un vin excelent și cafea băută în cești măricele, dar fără farfurii. O cină princiară ca pe câmpul de luptă”. Seara au fost cazați în casa marelui comerciant bulgar Stoianov, unde au găsit condiții foarte bune. A doua zi urmau să le însoțească pe altelele lor în inspecție, dar semnarea păcii de la București le-a schimbat programul.

A plecat împreună cu însoțitorul său spre localitatea Mezdra. Drumul a fost încet, cu opriri numeroase. În două localități au stat mai mult: la Teliș și la Cerveniberg. Prima oprire i-a oferit prilejul de a vizita depozitul de alimente al Armatei a II-a, manutanța, cuptoarele mobile, ce aveau o capacitate zilnică de 60.000 de pâini și unde lucrau 1.000 de oameni dintre care numai 30 erau brutari. A rămas impresionat de cât de bine era aprovizionat depozitul de alimente: pe lângă alimentele de bază se găseau sardele, cașcaval, vin (mai ieftin decât la București), tutun, zahăr. Colonelul Polizu, administratorul depozitului, i-a spus că neregulile din aprovizionarea trupelor aveau mai multe cauze: iuțea înaintării

³⁰ Vezi anexa nr. 4.

³¹ Andrei Pippidi, *Din scrisorile lui G.M. Murgoci*, comunicare.

trupelor în interiorul Bulgariei, transportul defectuos și timpul ploios, care a dus la mușcăirea pâinii. Contrastul dintre starea depozitelor și soldații ce răbdau de sete și de foame îl determina pe Murgoci să scrie: „Sunt mistere ale armatei pe care desigur, cei de sus, oricât de buni gospodari ar fi și oricât de severi și cinstiți ar fi, nu le pot pătrunde; nu se poate stârpi răul obicei care e înrădăcinat tocmai la ultima treaptă a armatei”. În Cerveniberg au vrut să viziteze orașul, dar epidemia de holeră i-a împiedicat. Mureau în jur de 10–12 oameni zilnic. A observat haosul serviciilor sanitare: „au fost și momente când mi s-a strâns inima de durere și rușine pentru starea bolnavilor sau neglijența celor care îngrijesc de viața și sănătatea trupelor”. Deși sumare, observațiile lui Murgoci surprindeau realități dureroase din organizarea armatei: „armata din Cadrilater nu a suferit de nimic (afară de apă, o zi-două), unele trupe din Bulgaria au suferit însă de foame, de sete, de lipsă completă și îndelungată de medicamente și de neîngrijire dată înainte de epidemie, cât și în timpul ei și chiar acum”.

MEMBRU FONDATOR AL INSTITUTULUI PENTRU STUDIUL EUROPEI SUD-ESTICE

Apreciat de Nicolae Iorga pentru veșnicul spirit iscoditor, pentru entuziasmul sincer și simplu ce lumina fiecare acțiune a sa, pentru înaltul profesionalism, Murgoci al fost ales de istoric să-l secondeze în ctitorirea primului institut de istorie din România. „Îmi asociasem pe Murgoci, care cunoștea bine, ca geograf, această regiune și al cărui spirit deschis era capabil de a înțelege orice direcție nouă, și pe Pârvan, atunci ales membru al Academiei”, în constituirea institutului pentru studiul Europei sud-orientale³². Colaborator neobosit al „Sămănătorului”, Murgoci a participat și la cursurile de vară organizate la Vălenii de Munte, unde a conferențiat alături de A.D. Xenopol, Virgil Arion, A.C. Cuza, V. Bogrea, N. Dobrescu, Simion Mândrescu, Al. Lapedatu, Vasile Pârvan, H. Frolo, fie despre *Geologie și geografie*,³³ fie despre *Pământ românesc*.³⁴ În vara lui 1912, cursurile s-au desfășurat în prezența alteței sale principele Carol, al cărui profesor de științe era Murgoci, și tot atunci Nicolae Iorga s-a hotărât să întemeieze un institut care să studieze istoria națiunilor „dintre Carpați și Arhipelag, dintre Marea Neagră și Marea Adriatică”, națiuni care „prin comuna lor origine tracică, prin aceeași viață politică supt romani și bizantini, apoi supt turci... se pot studia împreună”³⁵. În noiembrie 1913 apărea statutul noului Institut de Studii Sud-Est Europene, iar în 24 ianuarie anul următor, în fața unei numeroase asistențe alcătuite din miniștri, miniștrii plenipotențieri ai Serbiei și ai Bulgariei, Ristici și Radaev, din profesori, studenți avea loc ședința de inaugurare a Institutului, prilej pentru

³² Nicolae Iorga, *Orizonturile mele, o viață de om așa cum a fost*, vol. III, București, Editura Minerva, 1981, p. 103.

³³ „Neamul Românesc”, an. VI, nr. 41, 8 aprilie 1911, p. 1097.

³⁴ *Ibidem*, p. 1161.

³⁵ „Neamul Românesc”, an. VII, nr. 79, 17 iulie 1912, p. 1251–1252.

Murgoci de a citi actul de întemeiere. Alături de Nicolae Iorga, geologul va semna telegramele adresate regilor Bulgariei, Serbiei, Greciei și Muntenegrului prin care anunțau „inaugurarea centrului de cercetări destinate a apropia popoarele atât de intim legate de trecutul lor”, rugându-i să binevoiască a acorda acestei opere puternicul lor sprijin moral³⁶.

G. Munteanu-Murgoci s-a implicat în organizarea conferințelor Institutului. Pe data de 1 octombrie 1914 trimitea o invitație istoricilor din țară pentru a se înscrie la conferințele Institutului, ce urmau a se ține de două ori pe săptămână, luna și miercurea³⁷. În arhive se păstrează răspunsul lingvistului Ilie Bărbulescu, profesor la Universitatea din Iași, care îi propunea drept titluri: „1. Necesitatea de a cunoaște limbile slave moderne înconjurătoare (rusa, bulgara, sârbeasca), pentru înțelegerea și buna îndrumare a vieții noastre actuale (1 conferință); 2. Resturi actuale ale vechii influențe sârbești în viața noastră românească (1 conferință); 3. Originea balcanică, dezvoltarea și elementele istorice alcătuitoare ale curentului politic anti-austriac de la noi (2 conferințe)”³⁸. Conferențiarul accepta să-și plătească singur sejurul din București, mărturisind cu generozitate: „o fac bucuros, crezând că voi fi folositor culturii”. Însuși Murgoci a ținut în 1914 mai multe conferințe: *Geografia peninsulei balcanice, Călătorii în Serbia, Bosnia, Herțegovina*, iar în decembrie a citit un material trimis de prietenul său de la Paris, renumitul geograf Emmanuel de Martonne³⁹. Tot el s-a îngrijit de primirea baronului Franz Nopcsa, care plănuia să conferențieze la Institut despre Albania⁴⁰. Plănuia să cumpere o bibliografie de 1.000 de titluri referitoare la istoria Albaniei⁴¹ și făcea publicitate activității științifice din Institut în paginile nou înființatei publicații „Journal des Balkans”, unde scria articolul *La vie intellectuelle dans les Balkans. L'Institut pour l'étude de l'Europe Sud-Orientale*⁴². În primul său articol, închinat podurilor de peste Dunăre, sublinia importanța relațiilor comerciale dintre România, Bulgaria și Serbia⁴³.

Murgoci organiza și excursii științifice, ca cea din 1915 la Piuța Petrii și Hârșova, sau făcea scurte cercetări arheologice la Cernavoda, despre care îi scria lui Nicolae Iorga⁴⁴. Aceluiași îi dezvăluia planurile sale referitoare la construirea

³⁶ „Neamul Românesc”, an. IX, nr. 4, 2 februarie 1914.

³⁷ Gheorghe Munteanu Murgoci, București, 1 octombrie 1914, Arhiva Institutului de Istorie Nicolae Iorga.

³⁸ Ilie Bărbulescu către Murgoci, Iași, cu ștampila Seminarului de slavistică. Scrisoare nedată din Arhiva Institutului Nicolae Iorga. Probabil octombrie 1914, pentru că lingvistul ieșean scria că ar fi putut să vină să conferențieze numai în intervalul 1–10 noiembrie.

³⁹ Arhiva Institutului de Istorie „Nicolae Iorga”.

⁴⁰ Murgoci către Iorga, 29 decembrie 1913/10 ianuarie 1914, în Petre Țurlea, editor, *Scrisori către Nicolae Iorga (1913–1914)*, vol. 3, București, Editura Minerva, 1988, p. 178.

⁴¹ N.A. Constantinescu către Nicolae Iorga, în *ibidem*, p. 199.

⁴² „Journal des Balkans”, nr. 8, 25 mai/4 iunie 1914.

⁴³ G. Murgoci, *Les ponts sur le Danube*, în „Journal des Balkans”, nr. 3, 18/31 mai 1914.

⁴⁴ Gheorghe Munteanu Murgoci către Nicolae Iorga, în Petre Țurlea editor, *op. cit. (1915–1916)*, vol. 4, 1993, p. 139–140.

noului sediu al Institutului, proiect amânat din cauza războiului și din păcate nefinalizat⁴⁵.

UN PEDAGOG CU HAR ÎN ORGANIZAREA CERCETĂȘIEI

Darul oratoric al lui Murgoci transforma fiecare oră de curs sau conferință de popularizare în prilejuri de înaltă inspirație științifică și morală pentru auditorii săi. A fost preocupat de aplicarea principiilor pedagogice moderne, într-o perioadă când școala românească se afla în plin proces de reformare. Va fi secondat în eforturile sale de soția sa, care încă din 1907 își manifesta disponibilitatea de a scrie un articol despre sistemul educațional din Marea Britanie⁴⁶. O organizație care putea dubla sistemul de învățământ oficial și ajuta la formarea unor personalități puternice, înzestrate cu spirit civic era în concepția lui Murgoci cercetășia.

„Cinstea, dreptatea, speranța și voia bună, vitejia, încrederea în sine, spiritul de inițiativă, curățenia, egalitatea și camaraderia, disciplina, respectul și ascultarea, răspunderea, învățătura, munca și economia, mila către oameni și animale, stăruința în fapta bună”, iată câteva calități ale unui bun cercetaș pe care le enumeră Murgoci într-o notiță găsită printre hârtiile sale⁴⁷. Fiind profesorul alteței sale, principele Carol, care patrona organizația, Murgoci îi aprecia implicarea dezinteresată, „spiritul democratic” și atitudinea lipsită de formalism față de participanții la adunările cercetașilor⁴⁸. Printre hârtiile sale se găsesc și ciornele unor scenete ce urmau a fi interpretate de cercetași cu ocazia Sărbătorilor de iarnă, jurământul cercetașilor, ce aveau deviza „Gata oricând”, pagini în care se făcea comparație între sistemul de educație francez și cel britanic, în care se pune accent și pe sport, pe dezvoltarea fizică a adolescenților. În 27 februarie 1915, convoca în numele principelui Carol, comandantul Marii Legiuni, mai mulți directori de școli, la o ședință unde „vom discuta și vom afla mijloacele potrivite ca «cercetășia», care e un sistem complet de educație, să dea rezultate pozitive, întregind școala prin formarea caracterului moral și prin aplicarea în natură a cunoștințelor teoretice căpătate în clasă”⁴⁹.

În primăvara lui 1917, în condițiile în care se discuta refugiul unor instituții de cultură pe teritoriul Rusiei, se afla în Odessa, de unde îi scria dr. C.I. Istrati despre eforturile sale de a găsi un refugiu potrivit pentru Institutul de Geologie, dar și pentru cercetași. Dacă pentru Institut găsisese sprijin la foștii săi colaboratori Nabokich și Lazarev, putând fi mutat în sălile Universității din Odessa, pentru cercetași găsisese soluția de fi așezați în mai multe localități din regiunile

⁴⁵ *Ibidem*, p. 214–215.

⁴⁶ Murgoci către Bogdan Duică, București, 29 aprilie 1907, BAR, *fond corespondență Murgoci*, S 57/CCXCIX. Agnes Murgoci a scris în același an *Educația femeii în Anglia*.

⁴⁷ BAR, A 1.148, nepaginat.

⁴⁸ Murgoci către Costa Foru, București, 18 mai 1915, BAR, A 1.148, nepaginat.

⁴⁹ Murgoci către Directorii de școli, București, 27 februarie 1915, BAR, A 1.148, nepaginat.

Ekaterinoslav și Crimeea. Cu ajutor din partea Uniunii orașelor rusești, a țarului, care a dat 20.000 de ruble, cercetașii puteau fi mutați la Bălți, unde găsisse posibilități de cazare, de îmbrăcăminte. Spiritul organizatoric al lui Murgoci transpare din această scrisoare, în care dă amănunte despre transportul cu trenul al cercetașilor de la Sculeni la Bălți, despre posibilitatea de a-i așeza în mai multe localități din Ucraina. Dacă s-ar fi renunțat la refugiarea cercetașilor, o altă soluție ar fi fost menținerea acestora la Iași, unde li s-ar fi asigurat hrana necesară⁵⁰. Aceștia se retrăseseră încă din noiembrie 1916 în Moldova, din fața armatei germane de ocupație⁵¹. Din corespondența sa cu Nicolae Iorga rezultă însă că cercetașii nu au mai fost refugiați pe teritoriul Rusiei, iar o parte din banii primiți pentru întreținerea acestora au fost cedați orfanilor de război⁵².

APĂRĂTOR AL DREPTURILOR ROMÂNEȘTI, IMPLICAT ÎN MODERNIZAREA ROMÂNIEI UNITE

„Un stat, un popor conștient de timpul și locul în care se dezvoltă, trebuie să-și facă la anumite momente în dezvoltarea sa, o catagrafie generală de tot ce are și ce-a făcut, să-și măsoare întinderea și puterea, să-și socotească numărul și treapta culturală la care s-a ridicat, să chibzuiască de unde a plecat și încotro merge, să-și cunoască ce e cuprins între granițele sale pe pământ și supt pământ, ce se naște, ce crește și ce moare în cuprinsul țării sale”, scria Murgoci în *Considerații asupra unei viitoare geografii a țării*, prefigurând activitatea sa viitoare de apărător al drepturilor românești, în slujba cărora își va pune cunoștințele sale de geograf, geolog, cartograf⁵³.

Anii 1917–1918 îi petrecea în Basarabia, unde, pe lângă găsirea unor locuri de refugiu pentru Institutul Geologic sau cercetași, a fost solicitat de Sfatul Țării să se ocupe de organizarea agriculturii, de cartografierea solurilor⁵⁴. În paralel a desfășurat și o serie de conferințe de culturalizare, s-a preocupat de constituirea unor biblioteci de împrumut, a strâns material documentar pentru viitoarele studii etnografice⁵⁵. În același timp îi scria lui Iorga despre activitatea soției sale din Anglia, care prin conferințe despre cercetași, despre poporul român și România,

⁵⁰ Murgoci către Dr. C.I. Istrati, Odessa, 1 aprilie 1917, BAR, *fond corespondență Murgoci*, S 46(12)/DCLXXVII. Vezi anexa nr. 5.

⁵¹ Bogdan Popa, *Nicolae Iorga și cercetașii României, de la entuziasmul începuturilor la mizeria refugiului*, în „Acta Moldaviae Septentrionalis”, X, 2011, Botoșani, p. 196–197.

⁵² Gheorghe Munteanu Murgoci către Nicolae Iorga, Chișinău, 12 iulie 1918, în Petre Țurlea, *op. cit. (1916–1918)*, vol. 5, 1996, p. 240.

⁵³ G. Murgoci, *Considerații asupra unei viitoare geografii a țării*, în *Prinos lui D.A. Sturdza la împlinirea celor șaptezeci de ani*, București, Institutul de Arte Grafice „Carol Göbl”, 1903, p. 313.

⁵⁴ Ștefan Cantunari, Em. Protopopescu Pake, *op. cit.*, p. XIV.

⁵⁵ Murgoci către Nicolae Iorga, Odessa, 29 noiembrie 1917, în Petre Țurlea, *op. cit. (1916–1918)*, vol. 5, p. 194–195.

facea propagandă cauzei românești⁵⁶. Remarca lipsa unei acțiuni de susținere a cauzei românești organizată de către statul român în mediile britanice, în condițiile în care exista o puternică propagandă desfășurată de savanți sârbi de talia lui Jovan Čvijic, prin conferințe la Sorbona sau cele susținute în diferite orașe engleze de scriitorul Milan Čurčin.

Începutul anului 1919 îl găsea la Paris, unde își punea experiența dobândită în ținuturile locuite de români la est de Prut și Nistru în susținerea drepturilor acestora. Astfel, împreună cu Dumitru Drăghicescu scria broșura *Les Roumains d'Ukraine*, apărută în capitala Franței. Pe baza statisticii rusești din 1897, a hărții etnografice rusești din 1875, a studiilor lui Z. Arbore, Th.T. Burada, autorii demonstau existența populației românești la est de Nistru, în regiunile Cherson, Podolia, în împrejurimile Odessei. Indica existența a 430.000 de locuitori de origine română, atât pe baza calculelor demografice, a toponimiei, a obiceiurilor etc⁵⁷. De remarcat că se aminteau și mișcările de populație, atât cele ale românilor spre est de Nistru, cât și cele ale ucrainenilor către Basarabia și Bucovina⁵⁸.

În 1920 Murgoci semna o altă broșură, un impresionant studiu demografic, *La population de la Bessarabie*, care s-a bucurat de o prefață semnată de renumitul geograf francez, un bun prieten al său, Emmanuel de Martonne. Primele două capitole sunt dedicate așezării geografice, descrierii reliefului și istoricului regiunii. Următoarele analizează, pe baza statisticilor rusești publicate, evoluția demografică a teritoriului de la est de Prut în secolul al XIX-lea, colonizările organizate de autoritățile rusești (germani, elvețieni, bulgari), imigrarea masivă a evreilor. Remarcă persistența elementului românesc în lumea satelor și reducerea sa treptată în mediul urban. Ultimul capitol este dedicat unei prezentări critice a hărților etnografice unde erau cuprinse și regiunile locuite de români de la est de Prut și Nistru: cea rusă din 1875, cele întocmite de Weigand (1910), Florinski (1911), Langhans (1911), Gane (1914), Alexis Nor (1915)⁵⁹. În finalul studiului Murgoci își prezenta propriile grafice și hărți etnografice, întocmite după propriile-i cercetări.

Întors în țară în decembrie 1918, îi mărturisea lui Nicolae Iorga dorința sa de a înfăptui, de a se cufunda în lucru, de a se implica în proiecte concrete: „văd inutilitatea politicii de vorbe și chiar de scris. Politica acum care ne trebuie e cea de acțiune și sper să-mi fac datoria lucrând... În planuri mulți sunt tari; eu mă gândesc să mă arăt în faptă, acolo la treaba mea cea veche”⁶⁰. Cu entuziasm va organiza cursuri de agrogeologie la Institutul Geologic, pentru a pregăti specialiști în vederea aplicării prevederilor reformei agrare. Era convins că succesul reformei

⁵⁶ *Ibidem*, p. 188–189. Sub semnătura lui Agnes Murgoci apărea broșura *Rumania and the Rumanians*, published by the Anglo-Rumanian Society, cu o hartă a ținuturilor locuite de români, ce reproducea harta lui Murgoci.

⁵⁷ D. Drăghicescu, G. Murgoci, *Les Roumains d'Ukraine*, Paris, 1919, p. 8–12.

⁵⁸ *Ibidem*, p. 25–26.

⁵⁹ George Munteanu Murgoci, *La population de la Bessarabie, étude démographique*, Paris, 1920, p. 55–79.

⁶⁰ Gheorghe Munteanu Murgoci către Nicolae Iorga, București, decembrie 1918, în Petre Țurlea, *op. cit. (1916–1918)*, vol. 5, p. 271–272.

depindea și de factorul uman, de aceea a încercat să impună prezența specialiștilor în comisiile de împărțire a pământurilor, și scria că țărănimea încă nu era pregătită cultural și tehnic pentru a face față unei cultivări moderne a pământului. Singura șansă era educarea acestora și ridicarea unei clase sănătoase de proprietari mijlocii⁶¹. Ia parte la organizarea Casei Centrale a Împroprietărilor și a Direcției Cadastrului. În aceeași perioadă participă la conferințele agrogeologice de la Praga (1922) și Roma (1924), unde va fi ales director al hărții pedologice a Europei. În paralel este cooptat în organizarea Universității din Cluj, unde va ține cursuri de pedologie, mineralogie și va organiza o societate științifică de popularizare, „Cercul Naturaliștilor din Dacia Superioară”⁶².

Murgoci s-a implicat, ca reprezentant al Institutului de Studii Sud-Est Europene, în organizarea vizitei din vara lui 1921 a unui grup de folcloriști și filologi englezi: Moses Gaster, ilustru filolog, plecat din România în 1885, ajuns rabin al comunității portugheze din Londra, membru al mai multor societăți de cultură din Anglia; W.A. Craigie, profesor la Oxford; A.R. Wright, folclorist renumit. Alături de soția sa, apreciată de folcloriștii britanici, pentru contribuțiile sale referitoare la folclorul românesc, Murgoci, sprijinit și de către Octavian Goga, ministrul cultelor și artelor, a organizat această vizită, pentru a facilita oamenilor de știință cunoașterea nemijlocită a realităților românești din Ardeal, Basarabia, Bucovina⁶³. Moses Gaster a conferențiat în Arad (30 iulie), Timișoara (31 iulie), Vălenii de Munte (4 august), București (5 august), Iași (11 august), Cernăuți (17 august), Cluj (25 august), Oradea (28 august), fiind însoțit o parte a drumului său de Murgoci, care a subliniat în discursurile sale rostul Institutului de Studii Sud-Est Europene. Filologul s-a întâlnit cu Ion Bianu, Nicolae Iorga, Take Ionescu, fiind primit în audiență și de către principele Carol. Ceilalți vizitatori au conferențiat la Vălenii de Munte, apoi au vizitat Brașovul, Clujul, Bucovina unde l-au întâlnit pe Emmanuel de Martonne și împreună au călătorit la Chișinău, Cernăuți, Iași, București, unde au susținut conferințe⁶⁴.

„Știu, de mine bănuiesc puțini că am făcut ceva, vor aminti și mai puțini” îi scria Murgoci lui Nicolae Iorga⁶⁵. Îndrăznim să-l contrazicem prin acest articol,

⁶¹ Nicolae C. Cernescu, *G. Murgoci și știința solului*, în *G. Munteanu Murgoci, cu ocaziunea comemorării a 10 ani de la moartea lui*, în „Buletinul Societății Române de Geologie”, vol. III, București, Cartea Românească, 1937, p. 28.

⁶² I. Voitești, *G. Munteanu-Murgoci (26 iulie 1872 – 5 martie 1925)*, în „Buletinul Societății de Științe din Cluj”, tom. II, fasc. 4, Cluj, 22 iulie 1925, p. 223–225.

⁶³ Virgil Florea, *M. Gaster & Agnes Murgoci, avocați în Marea Britanie ai culturii populare românești*, Cluj-Napoca, Editura Fundației pentru Studii Europene, 2003, p. 23–24.

⁶⁴ G. Murgoci, *Filologi și folkloriști engleji în România*, în „Șezătoarea”, an. XXX, vol. XVIII, nr. 1, ianuarie 1922, p. 3–6.

⁶⁵ Murgoci către Nicolae Iorga, Chișinău, 11 aprilie 1918, în Petre Țurlea, *op. cit. (1916–1918)*, vol. 5, p. 228. Un emoționant necrolog este cel semnat de Nicolae Iorga în „Universul Literar” din 24 mai 1925: „Îl iubeam însă, peste toate aceste însușiri mari, pentru nesfârșita lui bunătate. Modest și în clipa celor mai frumoase izbânzii, el se apropia iute de oricine și o convorbire cu el îmbogăția și îmbunătăția întotdeauna... A murit crezând, luptând și iubind. Pentru tineretul unei epoce de tranziție e un exemplu, un mare exemplu”.

prin care am dorit să dezvăluim fațete nebănuite ale personalității sale în anul aniversării centenarului Institutului pentru Studiul Europei Sud-Estice, la a cărei înființare a trudit.

ANEXE

1

Se caută omul lui Carp

Ce voi povesti aici s-a întâmplat acum 10 ani. Atunci, cum mulți își amintesc încă, o seamă intelectuali, s-au decis să facă politică. Tineri și energici avocați, profesori, economiști s-au înscris în Partidul conservator de sub șefia lui Carp ademeniți de asanarea politică, dar mai ales de admirația personală pentru Carp. Eram și eu printre cei vreo 30 care am primit botezul politic chiar de la marele șef, Carp. Mai mulți colegi frecventau saloanele membrilor marcanți ai partidului, unde cei mai pricepuți lideri ai partidului ne inițiau în ale politicei. Deși nu am fost chemat peste tot și la toate aceste conferințe politice, dar m-am băgat uneori și nepoftit, căci aveam râvna de a învăța și de a deprinde acest meșteșug al politicei. Eram în noi mari rezerve de energie și dacă ar fi fost bine utilizată și îndrumată, s-ar fi făcut mult. Dar în acele ședințe, ca peste tot la noi: vorbă multă, intrigi politice, iar treabă bună, foarte puțină. De la o vreme m-am retras, mai ales de la 1906, căci am văzut că nici eu nu sunt de politică, dar nici politica de mine și de șase ani stau și judec lucrurile după capul meu. Din colegii mei de atunci, unii au ajuns miniștri, alții secretari generali, deputați și senatori mai toți... Dar mai sunt și din cei, care dezgustați de politică s-au întors la laboratorul și biblioteca lor. Și vin acum la ceea ce doream să vă spun azi. Eram într-o seară de ianuarie adunați la dl. Marghiloman. Liderii mai toți, ucenicii pe alese. De atunci probabil se împărțise, se clasaseră prozeliții în viitoarele poziții din 1911. Eu nu fusesem anunțat, dar m-am dus și încă ceva mai târziu; toată lumea era la ceai și mi-aduc aminte că șeful mi-a făcut loc între el și Delavrancea. Se discutau, ca de obicei, chestiuni mărunte: articolele din gazetele opoziționiste, poziția față de tachiști etc. Nu se atacase încă nici o chestiune mare. Eu venisem decis să cer o lămurire relativ la datoria noastră a novicilor, la felul de activitate al nostru, la programul de lucru. Profit de un moment de tăcere și cer și eu cuvântul. Mulți erau curioși să vadă ce o să spun. Foarte emoționat, că eram cot la cot cu șeful, am spus ce am spus și am sfârșit: „Ce facem noi acum? Care-i felul de lucru și care-i sarcina ce trebuie să o ducem noi?” Mi-aduc aminte că, câțiva prieteni râdeau pe înfundate, dar nu mai puțin îmi amintesc că șeful mi-a răspuns imediat cu o zeflema ca de obicei. Că deocamdată nu putem să-l dăm pe Cantacuziono jos și să ne punem noi în locul lui... Nu m-am

dat bătut și am răspuns și eu șefului (cu tot râsul amicilor mei) că eu m-am gândit la asta, dar că noi cei nepricepuți în ale politicii, am vrea să știm vederile șefului, am vrea să știm planul politic al partidului pe viitor și să vedem direcția către care noi ținem în politica externă și dacă se poate, să ni se arate idealul țării noastre după concepția junimistă.

La vorba mea s-au mai legat și alții, așa că, chestiunea externă a partidului carpist s-a pus foarte clar și șeful a trebuit să dea lămuriri. Discuția a durat mai mult de o oră asupra acestui subiect și șeful a vorbit, dar eu mi-aduc bine aminte că am rămas tot așa de nelămurit cum eram înainte de discuție. Am pus nepătrunderea chestiunii pe nepriceperea mea în ale politice, deși mai erau și alții, care ca și mine nu înțeleseseră ce vruse să stabilească șeful. Șeful vorbise de poziția noastră geografică grea dar importantă, de fericirea că Dunărea curge tocmai prin țara noastră; dezvoltase interesul ce-l au marile puteri ale Europei ca să fie o țară mică, și nume noi, la gurile Dunării. A arătat că România nu va pieri niciodată cel puțin cât va curge Dunărea spre Marea Neagră; a atins partea privitoare la înhămarea noastră la politica germană (nu-mi aduc bine aminte ce a spus aici), în fine câte în lună și în soare, <un discurs> care i-a atras lui Carp renumele de mare diplomat și admirat șef. Unul dintre noi însă îi mai pune încă o dată chestiunea precis. „Dar care trebuie să fie orientarea noastră politică în viitor?” Explicația șefului mi-o aduc ceva mai bine aminte, deși nu am înțeles-o și pentru aceasta am scris acum această istorisire și aș fi foarte mulțumit dacă ar cădea cum sub ochii șefului. Șeful a spus în esență acestea: Cât suntem pe pace și în timpuri normale nu-i nici o grijă, lucrurile merg de la sine și conduse de Cel de Sus. Dar o țară nu se preface în timpuri normale, ea scade sau crește și chiar se poate pierde în timpuri critice. Acestea vor veni și peste noi, când ne vom găsi ca într-o vâltoare, într-un vârtej amețitor în care vor fi trași și toți vecinii noștri. Atunci ne va trebui o vedere clară și un om energetic. Atunci să ne aruncăm și noi cât mai adânc în acest vârtej și dacă între noi vor fi oameni la înălțimea timpului și circumstanțelor, atunci vom câștiga cât nu gândim. Ce să facem sau cum să facem nu a spus sau eu nu am înțeles... Dar mi-a rămas întipărit în minte dezorientarea dinainte, vârtejul și vederea clară la momentul oportun... Domnule Carp am trăit încă 10 ani în dezorientare, ne găsim acum în vârtejul prevăzut, dar nu e omul clarvăzător care să ne arate drumul cum să ieșim demni și tari din acest conflict oriental, ce-i drept revoltător. Atunci eu și mulți alții te vedem acum pe dta, dar Dta ești mazilit de cei ce erau atunci în jurul mesei d. lui Marghiloman. Dta, către care ne îndreptasem cu admirație ochii o seamă de tineri nu tocmai de disprețuit pentru calitățile lor intelectuale, d. ta refuzi de a veni în divanul țării și de a arăta ce poate ieși din acest mare vârtej în care ne găsim. Țara pierе și d. ta vânezi la Țibănești...

Arhiva Institutului de Istorie „Nicolae Iorga”

2

București, 4 aprilie 1914

Prea onorate Domnule Președinte,

Pe vremuri, sunt acum 10–12 ani, din admirație personală pentru dl. Carp și alți membri iluștrii ai Partidului Conservator (nuanța junimistă) și atras de programa sa, am solicitat și am avut onoarea de a fi primit ca membru al partidului Conservator, unde am avut și o foarte slabă manifestare politică. De la 1906 însă m-am ținut deoparte de politica militantă, iar din 1907 nici nu am mai călcat pe la clubul ce cu multă cinste prezidați, nici măcar în epoca de guvernare.

În acest timp am crezut că absența și tăcerea mea și mai ales neplata cotizațiilor au fost motive îndreptățite pentru ștergerea mea dintre membrii clubului conservator, dar anumite semne, fie la timpul alegerilor, fie la apariția gazetelor noi ale partidului (cum de exemplu „La Politique”, ce îmi vine iar de vreo săptămână fără să o fi cerut), mă fac să presupun că nu sunt considerat ca demisionat din partid și că numele meu se găsește încă prin registrele clubului conservator.

Pentru că doresc deocamdată a mă ține deoparte de orice manifestare politică de partid, și cum convingerile mele nu-mi mai permit, nici măcar în mod tacit și cât de slab de a mă ține legat de partidul conservator, de ai cărui membri am o deosebită stimă și admirație, dar al cărui program, mai ales astăzi, nu l-aș putea urma, vă rog Domnule Președinte a considera aceasta ca o prezentare de demisie formală și a dispune, dacă deja nu s-a făcut, ștergerea oricărei urme a numelui meu din registrele partidului conservator.

Permiteți, vă rog, domnule Ministru asigurarea deosebitei mele stime,

Profesor, G. Murgoci, str. Transilvaniei 13

BAR, *fond corespondență Murgoci*, S 22/CCCXXXIX

3

Dedicație Alteței Sale regale Principele Ferdinand⁶⁶

Prefață

I. Aromânii și soarta lor

Cuvântarea de la Ateneu. Cine sunt aromânii?

Călătoria mea în Macedonia. Conferința la Casa Școalelor

Reflexiuni asupra politicii române în Macedonia

⁶⁶ Textul dactilografiat de H. Stahl, scris pe baza conferințelor lui Murgoci de la Ateneu și de la Casa Școalelor, se află în Arhiva Institutului de Istorie „Nicolae Iorga”, într-un dosar în mare parte nepaginat. Singurele file paginate sunt ale acestor însemnări. Probabil urma să fie pregătit pentru publicare. Este un limbaj colocvial, prezentarea excursiei fiind exemplificată cu imagini spre încântarea asistenței. Am păstrat numărătoarea paginilor așa cum este în manuscris.

Școlile românești în Macedonia
Masacrarea aromânilor

II. Pentru Țară Nouă

Casus belli
Ce ținut cerem noi de la bulgari
Noul hotar
București-Oltenița-Turtucaia
Turtucaia-Silistra-Medgidia-Tabia
Caliacra-Coasta de Argint-Cavarna
Balcic-Marginea Deliormanului-Dobrici
Varna-Ecrene-Ăn avanposturi pe ruinele Crainei
Dobrogea și Deliormanul

III. Cu armata noastră în Bulgaria

Trecerea Dunării-Plevna-Cerveniberg
Romano-Mezdra-Vrața-Pe Isker
Plevna-Lovcea-Turski izvor-Vidimost
La Dolni Dubvnic-Gara din Plevna-Spre Samovid

IV. De lucru în viitor

Românizarea Dobrogei
Drumuri noi spre Mare
Marea Neagră
Bogățiile naturale ale Bulgariei
Câmp nou de lucru
România vie

Partea întâi

Aromânii și soarta lor

Introducere

- f. 31 Izbucnirea războiului între aliații balcanici și Turcia a surprins pe toată lumea de la noi și pe cea politică și diplomatică, ca și pe cea lucrativă. Au trecut multe săptămâni într-o dezorientare și încurcătură completă; s-a compus guvernul de colaborare conservatoare, s-au făcut alegeri noi, s-a convocat și întrunit parlamentul... dar nici o acțiune deschisă și energică în legătură cu războiul care se desfășura în vecini și prin care avea să se decidă și asupra unui neam românesc, de foarte mare însemnătate etnică și mare valoare economică și politică. Guvernul a intrat pe nedrept mai târziu, tocmai după încheierea armistițiului bulgaro-turc, în tratative cu Bulgaria pentru stabilirea unei granițe strategice spre Dobrogea. Dl. Danev fusese în ziua deschiderii parlamentului la București, auzise discursuri solemne, avusese oarecare convorbiri interesante... dar apoi ne-a tratat după cum se știe, aprobat și

de o anumită presă și diplomați străini. Punctul de vedere din care ne pusesem guvernul și modul cum îl exprimasem era fals. Dacă era un cuvânt îndreptățit pe baza căruia puteam și trebuia să ne amestecăm în războiul balcanic și în afacerile aliaților, era tocmai chestiunea și viitorul aromânilor, pe care nu ne-o putea contesta nimeni. Atât cât era vorba de liberarea politică, de organizarea și de autonomia administrativă a Macedoniei n-am fi putut să stingherim pe aliați în opera lor; dar de îndată ce, în urma succeselor aliaților, s-a dat pe față planul împărțirii Macedoniei, era momentul nimerit al unei intervenții fățișe și precise. Pe această bază tare și dreaptă, iar nu pe motivul de îndreptare a graniței dobrogene, trebuia să pășim pe terenul de luptă și să ne arătăm puterea, să ne cerem dreptul și să ne impunem vederile de popor pașnic și civilizat între Peninsula balcanică și Europa.

f. 33 Planurile mari ca și faptele mari nu se pot ascunde. Ceea ce m-a mâhnit mult atunci și în alte momente critice ale politicii românești în decursul acestor acțiuni și războaie balcanice, a fost lipsa manifestării opiniei publice, care parcă era stinsă sau încătușată de politicienii noștri fără scrupule și de guvernul nostru prea pacifist. Tocmai târziu, în noiembrie, când a ajuns la București ecoul ororilor, pe care aliații, dar mai ales grecii, le exercitau asupra aromânilor, s-a manifestat o mișcare a lumii intelectuale din București și din țară. Atunci a început seria de întruniri patriotice, în care a răsunat glasul câtorva profesori, preoți, avocați și ziariști cu inimă mare și curată, cu dragoste de neam și țară. În prima întrunire de la Ateneul român, organizată de Liga culturală și de Societatea Macedo-Română, mi s-a dat și mie cuvântul și am avut cinstea de a deschide seria conferințelor ce au urmat apoi la Ateneu prin următoarea cuvântare:

f. 32 Îmi pare rău că au venit lucrurile așa ca să fac acum această conferință, dacă aș fi putut-o ține numai cu două luni mai devreme, desigur că aș fi vorbit cu altă voie bună, cu alt entuziasm și pe alte baze. Am plecat acum doi ani într-o excursie în Macedonia, 29 inși cu mari speranțe și animați cu multă dragoste pentru frații noștri de dincolo de Dunăre; dragostea ne-a rămas și acum însă speranțele noastre s-au spulberat în cele patru vânturi. Mă doare mai ales gândul că frații noștri de la Pind, din câmpiile și munții Macedoniei, care astăzi încearcă o soartă mai amară ca oricând, că și ei nu mai au azi nici o speranță. Astăzi aproape 200.000 de buni români⁶⁷ sunt condamnați etnograficește la pieire, vor fi nevoiți spre a se îndrepta spre alte stindarde, spre alte idealuri; vor merge să mărească numărul și valoarea vitală a grecilor, bulgarilor, sârbilor și altor națiuni sub care vor cădea, dacă știrile pe care le avem asupra păcii se vor adevăra. Sub turci frații noștri din Macedonia desigur că s-au găsit mai bine în toate timpurile; chiar și în timpul teribilului Ali pașa din Ianina, dar înainte de aceasta și după aceasta s-au găsit sub turci în genere mult mai bine decât vor fi de acum încolo sub greci, sârbi sau bulgari.

⁶⁷ Vorbesc numai de aromânii care urmează cultura și politica românească, în Peninsula balcanică, care sunt buni români; numărul aromânilor cu grecomani cu toți, trece de 700.000 (n.a.).

- f. 37 Din povestirea călătoriei pe care voi avea plăcerea să mi-o rechem în orele cele mai mulțumite ale mele, veți putea înțelege împrejurările în care au trăit și s-au dezvoltat frații noștri din Macedonia, veți vedea câteva manifestări din viața lor publică, din viața lor de familie, și dacă nu-mi va fi cu putință să vă dau o icoană deplină așa cum aș dori despre acest brav popor, descrierile și fotografiile ce le-am cules eu și tovarășii mei sunt în număr destul de mare, ca să aveți o idee destul de clară despre frumusețea acestor regiuni. Să nu credeți însă, mai ales în împrejurările de astăzi, că în conferința mea voi fi influențat de vechiul proverb latin „de mortuis nihil nisi bonum”, ceea ce voi spune nu poate să se ridice la frumusețea regiunilor Macedoniei și nu se poate ridica la claritatea aceea pe care o prezintă viața renumită prin moralitatea ei și prin inteligența și calitățile superioare ale poporului macedonean care, precum s-a mai spus, constituie aristocrația popoarelor peninsulei balcanice.

Deci, din interesul și dragostea pe care le simte azi orice român pentru românii din Macedonia a pornit de la mine, acum doi ani, gândul acela de a organiza o excursie la frații noștri din Macedonia. Circumstanțele erau foarte prielnice. Era întrucâtva liniște, fusese o mică stare de fierbere în Albania, dar se potolise, eram în raporturi foarte bune cu Turcia și era chiar vorba în gazetele străine despre o oarecare înțelegere amicală între România și Turcia; veniseră în țara noastră un grup de excursioniști turci și fuseseră foarte bine primiți, așa încât turcii se credeau obligați să ne facă și nouă o primire frumoasă; apoi aveam o sumă de prieteni, de foști colegi de pe băncile școalelor și universității, care ajunseseră conducătorii așezămintelor de cultură din Macedonia⁶⁸, așa că totul ne îndemna la această excursie și am plecat, după cum vă spuneam, 29 de inși: profesori universitari ca dr. C. Istrati și dl. Coculescu, amiral Urseanu, membrii la Curtea de Casație, ca d.nii Alesiu și Fleișen, dl. M. Balș, membru la Curtea de Apel, G. Hârgot, judecător la Baia de Aramă, Ciuntuleac, magistrat la Suceava (Bucovina), au fost ingineri, ca domnul Juvara și alții, dr. Rădulescu, farmaciștii d.nii Hențescu și A. Enescu, oameni de finanțe ca I. Protopopescu Pake, avocați ca dl. Ulubeanu și Dimitriu, în fine am fost din toate ramurile de activitate din țara noastră. Au fost și geologi și geografi ca domnii Protopopescu Pake, Rick, Niculescu, au fost oameni de toate vârstele și de toate breslele. Au fost și câteva doamne: d.na dr. I. Cantacuzino, d.na Murgoci, d.na Hârgot, d.na Ciuntuleac, d.ra Hențescu, dna Febronia Dumitriu. Înainte și după excursie s-au publicat diferite broșuri relative la locurile pe care aveam să le vizităm cu o descriere amănunțită a regiunilor pe care aveam să le cutreierăm. La întoarcere s-au publicat alte broșuri descriind excursia, astfel a fost broșura domnului dr. Istrati, *Macedonia opinii și păreri*, extras din Analele Academiei Române, 1911; a d.lor Lebrun, publicist și profesor la București, cu Voinescu, artist fotograf, *Macedonia*, 1911, cu 164 frumoase fotografii; d.lui

⁶⁸ În special bunul meu prieten Pericle Papahagi, pe atunci director al liceului din Monastir, m-a îndemnat și m-a ajutat mult în organizarea excursiei, pentru care nu am găsit niciodată destule cuvinte de mulțumire (n.a.).

I. Protopopescu Take, *Escursiunea mea în Macedonia*, 1912 – o broșură interesantă în stil distractiv și au publicat chiar și cei tineri, *La frații de la Pind*, de Ioan I. Dem Agraru, Ploiești, 1912. Și poate că aceștia au găsit nota cea mai justă, fiindcă în glumă sau cu sinceritatea și naivitatea lor au descris și părțile bune și pe cele rele, de care trebuie să o spunem, nu sunt răspunzători frații noștri macedoneni, ci noi de aici. Regiunea pe care am vizitat-o se înțelege că este numai o mică parte din întreaga Macedonie, din suprafața pe care sunt împărțiți frații noștri.

- f. 39 Despre călătoria mea în Macedonia
Doamnelor și domnilor,
O seamă de profesori și intelectuali, venim să dăm din focul nostru și din priceperea noastră spre lămurirea unor chestiuni și spre întărirea unor convingeri, de la care depinde viitorul nostru cel apropiat. Când asistăm la evenimente de cea mai mare însemnătate și trecem prin momentele grele de acum, trebuie să ne ținem ochii deschiși spre acțiunile tuturor și mai ales spre interesele noastre și externe.
Numai de la o însuflețire și o manifestare energetică a voinței și puterii noastre depinde ca să însemnăm azi o pagină strălucită în istoria neamului; apatia, dezorientarea și inacțiunea vor lăsa o pagină mută sau chiar o pagină mohorâtă în mijlocul strălucirii vecinilor noștri.
Cauza ce ne mișcă pe noi acum e o cauză ce atinge viața unui popor. Azi mai mult ca oricând trebuie să ne convingem că orice român pierdut, oriunde ar fi este o piatră pierdută din edificiul nostru național, e o slăbire a temeliei, pe care clădim noi idealul românesc.
Sub stările ce se plămădesc acum în Balcani, aromânii sunt prizoniți și chinuți sub semnul Crucii, cum n-au fost niciodată sub Semilună, cum n-au fost martirizați nici creștinii primelor timpuri. Știrile ce ne vin din Pind și din Câmpiile Macedoniei sunt dintre cele mai jalnice și mai revoltătoare și noi nu putem sta nici încremeniți de oroare și nici amuțiți de durere. O cauză dreaptă și sfântă ne scormonește simțirea; trebuie să reacționăm ca să avem ce ni se cuvine și ce trebuie să fie, oricâtă energie și luptă ne va costa. Salvarea românilor este spre întărirea neamului și un semn de înălțarea prestigiului României în ochii celorlalte popoare.
- f. 40 De la această tribună nu putem decât să ne exprimăm cu energie drepturile noastre și dreptatea cauzei. // Dar cred că fiecare dintre noi e gata să facă a se obține pretențiile noastre și în cazul extrem să impunem cu forța voința noastră.
Din cuvântările noastre, a câtorva profesori, dorim să se reverse tot focul ce ne însuflețește pentru cauza dreaptă și sfântă a românilor macedoneni și toată dragostea pentru neamul românesc de pretutindeni. Să ne lumineze Dumnezeu spre drepturile noastre și să ne ajute a realiza idealul nostru al tuturor românilor.

Cum am cunoscut eu pe aromâni

În aceste momente mi se pare că eu simt lovitura aceasta crudă a soartei și mai adânc pentru că eu prețuiesc în grad înalt și cunosc de aproape acest nobil

neam al Peninsulei balcanice. Din prisosul durerii, dar și din adâncul iubirii de neam vă vorbesc astă seară.

Domnilor, de mic copil am fost atras către ramura de neam aromânesc, ce odată se întindea de la marginile Constantinopolului până la Dunăre și Adriatică. Nu atât din studiul geografiei, ci prin studiul limbii am căpătat interesul și dragostea pentru aromâni. Venerabilul meu profesor de limba română de la Liceul din Brăila, Athanasie Popescu, ne-a făcut câteva lecții despre dialectul macedonean și mi-aduc aminte și acum un proverb aromânesc, care acum, mai mult ca oriunde este semnificativ: limba tradze iu doare dintile (limba trage unde doare dintele). În momentul de față suferă nu un dinte, ci un mădular însemnat al nației române. Să punem dar tot interesul și energia organismului întreg românesc, pentru a scăpa această spiță de neam.

f. 41 Mai târziu (pe la 1892 la Școala normală superioară din București am cunoscut tineri români macedoneni⁶⁹ veniți să se adape la cultura din centrul românesc), o dorință din ce în ce mai mare mă împingea spre minunatele și încântătoare plaiuri despre care îmi povestea cu atât foc și drag colegii mei. Au trecut însă ani mulți, străbătusem multe țări și mări, dar ocaziunea prielnică nu mi se prezentase să vizitez pe frații noștri din Macedonia. Anul trecut însă mi s-a realizat și // acest vis.

Mulțumită unor circumstanțe politice favorabile, mulțumită mai mult unor buni prieteni macedoneni, în primul rând devotatului meu amic Pericle Papahagi, am putut împreună cu alți 28 de tovarăși să cutreierăm o bună parte din Macedonia, teatrul războiului sârbo-turcesc de azi.⁷⁰

Un vis a fost călătoria noastră. Ca un vis s-a desfășurat și numai amintirea unui prea frumos vis va rămâne, căci sunt absolut sigur că de acum încolo o călătorie ca aceasta nu se va putea face. Timp de zece zile am vizitat în condițiile cele mai comode și plăcute centrele românești, din vilaetul Scopjei, al Monastirului și al Salonicului. Zece zile zi de zi am petrecut cu frații noștri bucuroși și fericiți că ne vedeau; ei nu se mai săturau „de vidzut”, după expresia lor, și noi nu ne mai săturam de admirat noblețea și tăria lor de caracter și greutățile de trai ce duc în acele locuri.

Nu e timpul să fac acum o descriere amănunțită a regiunii vizitate și a poporului cercetat, dar în ochi și în minte am multe impresii, în suflet port dorul și dragostea pentru acest neam brav, cel mai ales al Peninsulei balcanice. Sper ca odată voi putea da o descriere completă a acestei călătorii și a neamurilor și locurilor văzute. //

f. 42 Când mă gândesc acum și caut să-mi reamintesc interesantele locuri umblate și nobilul popor cercetat, mi se ridică înaintea munți stâncoși, dealuri pietroase,

⁶⁹ De atunci am legat prietenie nepieritoare cu neuitatul meu coleg Ch. Otto, cu domnii Pericle Papahagi, Mihail Dimonie, Ilie Ghicu, Dalametra, Costică Cosmescu, M. Statu, pe care cu mare bucurie i-am revăzut după douăzeci de ani în Macedonia (n.a.).

⁷⁰ Itinerariul și ghidul acestei excursiuni s-a publicat în Anuarul Societății Turistilor din România, 1910 (n.a.).

lipsite de pământul arabil, văi sălbatice și câmpii înguste, sate aciuite pe vârfurile munților și un furnicar de oameni, care te miră din ce își câștigă viața. O țară slavă, dar peste tot în locuri de frunte, în piața mare, în colțul străzii, cu clădirea cea mai frumoasă vei găsi un cuib aromânesc. Aromânul constituie nu numai pătura cultă și îndeosebi comercială a acestei țări, dar el constituie aristocrația popoarelor balcanice.

Pe harta alăturată se văd regiunile locuite de aromâni (cele înroșite). Suprafețe mari ocupate de români se află în Albania, în Epir, în munții Pindului. Regiunea românească din Macedonia turcească e relativ mică față de suprafața ocupată de români în Grecia, unde însă nu avem nicio influență.

- f. 44 Cum vedeți nu am vizitat decât partea de nord-vest a Macedoniei în care se găsesc românii și în care exercităm o influență directă culturală, conform vederilor din România, dar chiar această regiune e relativ mică față de suprafața pe care se află români în Peninsula balcanică [...]

- f. 45 Aceasta fiind răspândirea românilor în Macedonia, recomand să se consulte o hartă orografică și hidrografică a // Macedoniei⁷¹ ca să se poată mai ușor urmări drumul parcurs de noi și înțelege mai bine fotografiile care s-au luat în această excursie și care se vor reproduce aici.

Partea Macedoniei propriu-zise și a Albaniei se prezintă ca un platou foarte înalt și scobit de câteva râuri și mai ales de câteva depresiuni foarte adânci față de înălțimea la care se găsește de obicei întregul platou. Platoul se găsește la înălțimi de peste 1 500 de metri în unele locuri, iar munții Sardag se ridică până la 2 470 metri. Din acești munți se desfac lanțuri înspre sud în diferite direcțiuni. [Urmează descrieri de relief].

- f. 47 După ce am intrat în Turcia, unde ne-a primit prietenul Pericle Papahagi și un delegat al comitetului junilor turci, trenul s-a oprit câteva minute apoi în gara Kumanovo⁷², cunoscut în toată lumea acum din pricina luptei crâncene dată aici. Cu adevărat dealurile și câmpia de aici este foarte prielnică, pentru ca o armată să se desfășoare și să se poată da o luptă cu unități numeroase. Kumanovo a fost primul loc unde am avut un moment de emoțiune reală. Trenul se opriese câteva minute, când era gata să plece vedem că cineva se îndreaptă către vagoanele noastre care erau tocmai la coada trenului și întreabă pe românește: Dumneavoastră sunteți excursioniști români? Avea vocea emoționată. Era un tânăr de 20 și ceva de ani, se vedea a fi un om de școală. Era într-adevăr învățătorul român al școlii noastre din Kumanovo, care ne ură în cuvinte calde, bună petrecere în Macedonia.
- f. 48 Cu dânsul venise și învățătorul școlii sârbești și popa, și cu toți ne-au // urat bună petrecere în Turcia și succes în toată lupta ce o întreprindem în educațiunea națională și menținerea elementului românesc acolo. Sârbii de aici trăiau în foarte bune raporturi cu românii, pentru că Kumanovo este aproape de granița bulgărească,

⁷¹ A se consulta și *Turcia cu privire specială asupra Macedoniei* de G. Murgoci și P. Papahagi, 1911, vezi și *Geografia României și țările locuite de români* de G. Murgoci și I. Popa-Burcă (n.a.).

⁷² *Cumanova*, oraș în Macedonia unde s-a desfășurat bătălia dintre sârbi și otomani în primul război balcanic, la 23 octombrie 1912.

unde bulgarii duceau o propagandă foarte aprigă. Cu acest prilej ni s-au dat și cadouri. Doamnelor li s-au oferit țesături aromânești, nouă ni s-a dat tutun și o cutie mare de rahat de vreo 15 kilograme, care ne-a prins de minune pe tot timpul excursiei.

- f. 49 Pe la 11 am ajuns la Üsküb⁷³, unde în gară ne aștepta valiul Halil bey, cu ofițerii și autoritățile, cu elevii școalelor ce purtau steagurile româno-turce și mare parte din populație (cam la 3–4.000 de oameni). După cunoștințele făcute repede, ne-am îndreptat spre oraș în cântecul muzicii militare, care amesteca și arii românești. Orașul e pe râul Vardar și are un interesant pod vechi turcesc construit pe picioarele unui vechi pod antic, pentru că Üsküb este vechea cetate romană Scopia, zidită încă înainte de creștinism. Ea e renumita cetate bizantină Justiniana Prima, patria marelui împărat al Bizanțului⁷⁴. Orașul e foarte răsfirat, ca toate marile orașe din Turcia ce se găsesc în câmpie. Sunt multe mlaștini în oraș, multe case dărâmate, multă neregulă, deși când am trecut noi prin Üsküb, se făceau pregătiri în vederea venirii sultanului. // Spre apus sunt zidurile cetății vechi, unde se găsea o cazarmă turcească. Erau multe cazărmi în Üsküb; probabil că sunt și acum după război, deși orașul, astăzi, nu mai e în mâna aceluiași stăpânitor. Üsküb trebuie să aibă 30–40.000 locuitori, unii afirmă că ar fi chiar 50.000. Oricum față de desfășurarea orașului trebuie să fie cel puțin 30.000 locuitori aici. Către guvernator, după masă, se înțelege că ne-am plătit datoria de musafiri și am luat, ca în toate vizitele de acest fel în Turcia, dulceată, cafea și coniacul indispensabil și obligatoriu în orice vizită. Apoi am vizitat orașul. Târgul de la Üsküb este foarte important și foarte mare. Se ține într-o zi de marți și am nimerit tocmai într-o zi de târg. Üsküb este într-o regiune de amestecătură. Românii sunt poate câteva mii din totalul populației, dar români care să țină de politica noastră nu sunt decât câteva sute de familii. Avem însă în oraș, o bisericuță, o școală, o comunitate românească. Învățător era dl. Mandu Ballin din Crușova, iar preotul, Cosmescu, de fel din Gopeș. Mulți sunt însă cei care nu țin la politica noastră. Sârbii și bulgarii sunt în număr foarte mare aici, turcii puțini, albanezii cei mai mulți. De aceea nu e de mirare că chiar aici în Üsküb, în locul unde a fost vechea citadelă și unde făceau exerciții soldații turci, a doua zi s-au adunat în număr foarte mare albanezii veniși
- f. 50 unii de la // distanțe foarte mari pe catări, cu măgari, mai puțin cu cai, toți aducând fel de fel de produse. Ceea ce ne-a surprins mai ales erau bizarele lor legături de lemn aduse pe catări sau măgari din vârful muntelui și de pe coastele dealurilor până la târg. Și se vindeau relativ scump, pentru că lemnul este lucru de preț în Turcia din cauza devastării pădurilor, în mod cum probabil nu s-a întâmplă în alte părți. La acest târg am putut să ne facem o idee de cetele revoluționare arnăute a căror răscoală era să izbucnească nu mult după excursia noastră prin instigațiile din afară, mai toți sunt înarmați cu iatagane și cuțite, cu puști și pistoale, și așa înarmați intrau nesupărați în Üsküb, cu miile. Între alte curiozități vizitate în împrejurimile

⁷³ Actual Scopje, capitala Macedoniei.

⁷⁴ Este vorba de împăratul Justinian I (527–565).

f. 51 Üsküb-ului e castelul Bardofce. Fotografia ne arată numai jumătatea clădirii, căci acest castel astăzi nelocuit, era proprietatea unui pașă și ca atare cuprindea două părți: locuința cadânelor, haremlâkul, iar cealaltă parte, simetrică, seramlâkul, separată de haremlâk de un zid de 6–7 metri înălțime și gros de un metru. Am putut vizita în întregime acest palat, căci este nelocuit, gol. Haremlâkul cuprinde 10 camere, toate în stil turcesc, mobila nu mai există, dar totuși ne putem da bine seama de vechiul aranjament. Acest castel a fost proprietatea unuia dintre cei mai puternici pași ai Turciei. Nu mai e locuit de vreo 30 de ani, de pe la 1880, de când nepotul pașei, atât de puternic, încât nici sultanul nu putea să-l schimbe, s-a sinucis în urma unui amor nenorocit. //Pașa cel bătrân adusese atunci din Franța întâia mașină de treierat din Turcia. Mecanicul francez care venise să monteze această mașină agricolă venise și cu familia lui și cu o domnișoară, cumnata lui. Nepotul și moștenitorul pașei s-a amoretat de cumnata mecanicului, care însă nu i-a primit curtea. Ar fi vrut pașa să facă orice ca să-i fie nevastă, dar fata nu a vrut și de disperare tânărul pașă s-a sinucis și cu dânsul s-a stins familia acestui puternic pașă, unul din cei mai mari pe care i-a avut Turcia.

f. 53 Üsküb, ca și acest castel gol, împreună cu toate părțile de nord ale Macedoniei, ocupate acum de sârbi, probabil că vor rămâne în posesiunea efectivă a sârbilor, cum au mai fost odată, în timpul țarului Dușan, de la care le luaseră turcii. Se înțelege că în acest amestec nu puteau să lipsească aromânii. În Üsküb // sunt aproape 200 de familii aromânești, dintre care jumătate fac parte din tabăra naționalistă, iar ceilalți sunt grecomani, care aderă la grecizare cu toate că vorbesc românește, atât în casă, cât și în afacerile lor. Români din Scopje, propriu-zis nu sunt. Aceste 200 de familii, care se găsesc actualmente în Scopje sunt veniți din Crușova⁷⁵. Românii din Scopje, cât și din alte centre ocupă locul cel mai înalt în ce privește comerțul. Vânzarea angrosistă e monopolizată de frații Papateodosi, care au magazinele cele mai mari, de fierărie, lemnării, brașovenii. Au fabrică de cherestea în Mitroșița. Firma Dicea, grecomani au un bogat sortiment de stofe, stambe, găitane, bumbac etc. Firma Matei Lazăr și Comati au un mare magazin de coloniale [...]. // Aromânii care trăiau în Üsküb în funcțiile statului, cât și funcționarii particulari trăiau de la 1908 încoace în foarte buni termeni cu turcii. Aceștia au văzut că românii din Macedonia au fost singura națiune credincioasă, care n-avea alt ideal în afară de granița turcească și de aceea toate manifestările de frățietate spuse la Üsküb și repetate apoi la toate banchetele și mesele comune ce ni s-au dat, toate acestea erau sincere. Nu pot să exprim acum cu destulă părere de rău, că lucrurile s-au schimbat și că multe din lucrurile plănuite n-o să se poată împlini.

f. 56 Din Üsküb am plecat la Veleş⁷⁶, pe valea Vardarului. Pe drumul acesta am fost însoțiți de mulți aromâni din Üsküb și din alte părți. Am fost însoțiți și de Gheorghe, un haiduc aromân, dintre puținii pe care i-au socotit românii în tot timpul de când a început activitatea comitațiilor și antarților în Macedonia. Acest

⁷⁵ Astăzi oraș în Macedonia.

⁷⁶ Astăzi oraș în Macedonia.

flăcău, foarte bine făcut și energic, a pornit singur haiducia contra grecilor sau contra aromânilor grecomani, din care unii erau chiar din familia lui, ca să răzbune pe unele rude ale lui care au fost omorâți pentru că au ținut la politica românească. Haiducul a răzbunat pe cei morți și a ținut-o în haiducie sistematică, până ce toți cei pierduți au fost răzbunați.

- f. 57 Veleş e o localitate unde de asemenea avem o școală și un paraclis ca și la Üsküb și Kumanovo și // o școală cu mulți copii, căci aromânii <chiar> dacă sunt puțini, sunt totdeauna la număr suficienți ca să populeze o școală, căci toți își trimit copii la școală. La toți aromânii se constată râvna ca să învețe să scrie, să citească și să socotească. Acest fapt l-am constatat pretutindeni în călătoria noastră, am văzut simpli ciobani, știind să citească și să scrie și poate în Macedonia nu există mai mulți de 2% analfabeți⁷⁷. La Üsküb ca și la Veleş, deși numărul românilor nu e mare, cu toate acestea populațiunea școlară este mare.

La Veleş am asistat la servicii religioase, căci eram în săptămâna Paștilor, am vizitat școala și am asistat la împărțirea de cadouri și jucării, aduse de noi copiilor. Nu vă puteți închipui bucuria copiilor că primeau jucării din România, pe care o cunoșteau doar din cărți, dar acum cu jucările li se dădea o dovadă reală a României și a românismului.

Veleşul se întinde pe ambele părți ale Vardarului legate de un pod, pe care sunt prăvăliile bazarului nelipsit în orașele turcești. Târgul era făcut tocmai pe pod, pentru ca să nu treacă nimeni în oraș fără să se oprească acolo. Am văzut aici un neînchipuit amestec de costume. Aromânii nu au un costum special, cei mai mulți umblă îmbrăcați nemțește.

- f. 58 La școala pe care am vizitat-o, ne-a făcut o reală plăcere vizita unui pastor din munți, de la Palanca. Auzind că o să vie români din România, a plecat cu un copilaș din munți, de la turma lui, cale de 8 ceasuri și a venit ca să ne vadă și ca să ne poată vorbi și el. Era în primele zile ale excursiei // așa încât cunoștințele noastre de forme dialectale aromânești nu erau încă înaintate. Cum acest păstor nu trecuse prin școlile românești ne-a vorbit în dialect. Cu toate acestea, de la primele cuvinte pot să zic, l-am înțeles foarte bine și ne-a înțeles și el fără greutate și cu toți ne întreceam în vorbă cu dânsul, bucuroși de a pricepe graiul acestui aromân, care nu era meseriaș sau intelectual, ci cioban venit de la o târlă din munți, vorbind curat dialectul aromânesc. Ciobanul avea cu dânsul un copilaș, care la început se arăta cam sălbatec, dar repede l-am domesticit cu jucării și s-a prefăcut <într>un guraliv și jumătate. I-am dat și un fluier mic, un țignal, pe care la început nu voia să-l bage în gură, dar când a văzut că suieră așa de tare, a început să ne asurzească cu fluierături, spunându-ne cum are să gonească el lupii de la stână și multe alte lucruri. Îi dădusem și un revolver de carton, care în loc de gloanțe avea bomboane. Copilul însă foarte serios spunea cum are să răpuie cu el lupii și urșii la stână și cum are să scoale cu el toți dușmanii.

⁷⁷ Pe margine cu creionul „G. Boga, învățător din Veleş”.

[Masa am luat-o la Clubul ofițeresc, unde am așteptat câțva timp, căci turcii au obiceiul aperitivelor repetate. Caimacamul acestui oraș, Galil bey, un tânăr albanez chipeș și frumos, ne-a ținut un discurs de o frumusețe neașteptată, cu mult conținut și multă căldură⁷⁸, în termeni și în formă literară, în fraze, scurte, simple, dar alese și potrivite ideilor și sentimentelor de prietenie și de recunoștință ce ne exprimau. Tot la această masă, fratele valiului din Üsküb, a spus un secret, partea ce a avut consulul român Brăileanu din Bitolia, în reușita mișcării pentru libertate și constituție]⁷⁹.

f. 59 Un escadron de cavalerie turcească trebuia să ne patruleze prin munții dintre valea Vardarului și câmpia Pelagoniei, printr-o regiune nu tocmai sigură prin care aveam să trecem cu trăsurile timp de două zile. Am avut cu noi această escortă timp de șapte zile, căci de la Veleş am mers numai cu trăsurile peste munți și văi și dealuri foarte sălbatice, unde viața nu era tocmai sigură. E regiunea așa-numită a pomacilor, bulgari mahomedani, care sunt oameni foarte răi, pradă și atacă pe toată lumea și chiar pe ai lor de multe ori. Ei sunt oameni foarte înapoiți și cu apucături rele. Din pricina lor am evitat drumul direct spre Prilep⁸⁰ și am luat-o pe această // șosea, foarte bună și frumoasă, șosea strategică din Nordul Macedoniei. Drumul, deși mai lung, e cât se poate de frumos. Ni s-a dat și această escortă de cavalerie, nu atât, ziceau turcii, ca să ne apere, căci se luaseră măsuri dinainte, ca drumul să fie curățat, dar ca cinstele mai ales că aveam printre noi pe dl. amiral Urseanu și au crezut turcii că erau datori să dea generalului o escortă de onoare.

Am mers pe acest drum o zi întreagă. Pe la zece am sosit în fața hanului, de lângă un izvor cu apă foarte bună și rece, de aceea și hanul se numește Izvor.

Aici amiralul Urseanu și dl. Hențescu au intrat în vorbă cu un om care vorbea foarte bine românește. Întrebându-l dacă e român, el a răspuns că este bulgar. Dar românește, de unde ai învățat așa bine? I-a întrebat amiralul Urseanu. În America a răspuns bulgarul foarte serios. Toată lumea s-a strâns curioasă ca să vadă pe acest bulgar care învățase aromânește și românește în America. Era adevărat, acest bulgar fusese în America și acolo se alipise de românii macedoneni, care sunt relativ mulți în America, care au societățile lor românești, care sunt foarte bine văzuți și socotiți ca oameni corecți, de cuvânt și destoinici și de aceea sunt foarte bine cotați. Cei mai rău cotați față de ceilalți imigranți sunt ungurii și grecii. Aceasta nu o spun din antipatie, ci pentru că așa este. Am fost în America și știu acest lucru din experiență și <din>constatățile mele. În al doilea rând sunt bulgarii, pentru că sunt oameni proști, care nu se pricep la lucru și sunt întrebuințați la lucrările cele mai ordinare, unde trebuie doar forța brută, ca și la noi. În schimb f. 60 foarte bine, // cotați, cum știam de mai înainte și cum mi se confirma acum sunt românii macedoneni; ei fac bani buni în America, cu care cumpără apoi pământ în

⁷⁸ Regret că însemnările asupra cuvântărilor schimbate aici mi s-au pierdut la consulatul din Salonic (n.a.).

⁷⁹ Notat pe margine cu creionul.

⁸⁰ Astăzi oraș în Macedonia.

patrie și întorși în țară se apucă iarăși de vechile lor întreprinderi, a creșterii oilor sau agricultura, pe văile unde aceasta este posibilă. De altminteri, în America sunt mai multe societăți macedoromâne, o societate există de la 1886, i se zice „Deșteptarea”, altă societate e din 1903, „Fârșiroțul”, altă societate e „Macedoneana” cu deviza „Unirea face puterea”, aceasta e din 1909. Iată deci trei societăți românești cărora le-am putut da de rost. Sunt și astăzi două în New York și una în Cleveland, unde sunt și alte societăți ale românilor din Transilvania și Banat. Aceste societăți cultivă toate sentimente românești și limba românească, așa că în societatea lor poate prea bine și un străin învăța românește.

De la hanul de la izvor am pornit înainte pe deal, pe aceeași șosea. Mulți dintre colegii noștri mergeau în pasul trăsurilor, pe lângă acestea, pe drumul de pe apa Babuna, ce merge spre Prilep.

f. 61 La o anume distanță auzim un cântec de fluier. Un excursionist dintre cei tineri începe să strige: Cine-i acolo? I se răspunde în românește „mine escu”. Ia, vino jos! Și a venit și am vorbit cu dânsul, noi în românește, el în dialect, înțelegându-ne foarte bine. L-am întrebat ce face, câte oi are și altele. Fapt mișcător a fost când ne-am despărțit de acest cioban. El ne-a spus în dialectul lui vorbele acestea foarte semnificative: //, „Agiutați-ne frați, că aliumtea him chiruți!” adică „ajutați-ne fraților, că altminteri suntem pierduți”. Vă dați seama că sunt vorbele unui cioban de la munte, care însă știa legăturile de sânge și cultură și în câteva momente și-a dat perfect seama de rostul nostru și al lor, de tendința urmărită de excursiunea ce o făceam și de ceea ce trebuia să facem noi de aici în viitor. Am luat masa la Abdul pașa han, pe iarba verde, noi, excursioniștii și căpitanul de cavalerie al escortei noastre de pază și onoare. La această cină s-a întâmplat un mic bucluc, ca să zic așa: ca să fac o glumă luasem înainte de a pleca, de la Socec niște sandvișuri cu icre negre, icre de gelatină pe pâine uscată. Cum era toată lumea flămândă și aștepta să desfacem merindele, am scos sandvișurile de la Socec și le-am dat unuia dintre noi, care a început să ofere cucoanelor. Aș fi lăsat ca fiecare să-și încleșteze dinții în gelatina Socec, dacă nu s-ar fi întâmplat să se ofere un sandviș cu astfel de icre speciale și căpitanului de cavalerie. Atunci am lămurit gluma, căci n-aș fi vrut să creadă ofițerul turcesc că ne-am putea bate joc de dânsul.

Prilep. Iată o vedere a acestui oraș așezat în câmpia Pelagoniei, la câteva sute de kilometri de Vlahoclisura⁸¹. Ai crede că ar fi Bărăganul nostru, dacă n-ar fi în depărtare munții ce se ridică foarte sus.

f. 62 Fel de fel de lume ne iese în întâmpinare. Toți copii de la toate școlile au ieșit: sârbi, bulgari, aromâni și turci. Am fost primiți de câteva mii // de persoane la intrarea în Prilep, căci e un oraș destul de însemnat. Veniseră și bulgarii demonstrativ, să ne arate că sunt, căci în ghidul tipărit nu deosebisem pe bulgari de sârbi, îi cuprinsesem sub numele de slavi de sud.

Prilep e un oraș de 20.000 locuitori. Aromânii sunt de câteva sute, poate nici sute, că totalul lor e de vreo 50 de familii, dintre care 28 sunt naționaliști, iar restul

⁸¹ Astăzi oraș în Macedonia.

români grecomani. Au școli foarte bune. Avem în țară mulți oameni de valoare originari din acest vechi oraș, mulți studenți. Unul dintre tinerii care ne însoțeau în excursie, dl. Niculescu avea familie în Prilep.

Mulți negustori sunt aromâni. Una dintre cele mai frumoase clădiri ale orașului este a unui aromân grecoman. Mai sunt și meseriași: argintari, arāmari și tot felul de meșteșugari. Ceea ce este interesant este că bulgarii au târgul neacoperit, iar meșteșugurile se fac în aer liber. Bulgăroaicele vindeau broderii, cămăși foarte frumoase cu prețuri de nimic, așa că ne-am putut face o colecție de broderii frumoase și ieftine.

f. 63

Din Prilep șoseaua care iese spre Vest merge spre Crușova, trecând prin fața ruinelor cetății craiului Marcu, eroul legendar care ar fi stăpânit aceste ținuturi. În fața avem cimitirul turcesc al orașului. Cimitirele turcești sunt nesfârșite, căci turcii nu-și dezgroapă morții. // Aici aveți o vedere a ruinelor castelului lui Marcu Crali, un vechi voievod din multe legende sârbești, un haiduc din timpul Serbiei celei mari. Tradiția spune că ar fi murit în luptele lui Mircea cel Bătrân cu turcii, la Rovine. Cum Mircea s-a luptat cu Baiazid și Murad în câmpia Kosovo⁸², legenda poate fi întemeiată.

Sub ruinele lui Marcu Crali avem mănăstirea Varos, unde am luat masa la amiază. Vederea de aici era din cele mai frumoase, se vedea întreaga câmpie până departe spre sud. Între călugării de aici am găsit unul care servea la arhondaric, un bulgar care știa foarte bine românește. Fusese în țară implicat în asasinarea lui Mihăileanu⁸³ și scăpase de pușcărie, și plecase de 15 ani. Cu toate acestea ne-a arătat o deosebită prietenie, ne-a făcut onoarea casei și am luat masa în condiții comode. Era în perioada mieilor fripți, ne apropiam de Paște și așa se face că mai peste tot ni s-a dat miel la masă. Am fost foarte bine primiți în această mănăstire și la plecare, ca de obicei, am dat obolul nostru pentru mănăstire.

f. 64

Din acel popas am plecat în câmpia Pelagoniei. Pe aici nu mai era șosea și din loc în loc trebuia să ne oprim să căutăm drumul la dreapta sau la stânga. Trebuia să trecem când prin apă, când prin șes, când să ocolim bălți până să dăm // iar de un crâmpei de drum.

Aproape de marginea de vest a câmpiei Pelagoniei am găsit un sat bulgăresc, Crigovaștani, sau mai bine zis un amestec de sârbi și bulgari cum sunt mai toate satele prin regiunea ce o parcurgeam acum. În fiecare <sat> e o școală sârbească și una bulgărească. Cea bulgărească are întotdeauna o foarte bună clădire, este de multe ori cea mai frumoasă din sat, profesori buni și elevi mai mulți. Școala sârbească are de obicei numai un dascăl și câțiva elevi. Se înțelege că noi nu avem prin aceste părți școli, pentru că nu sunt aromâni. Casele au porți monumentale cu ziduri groase, pentru că regiunea este foarte nesigură. Bulgarii de aici sunt oameni foarte răi.

De la Plopi ne-am suit înspre Crușova. Șoseaua merge mereu în zigzag de o parte și cealaltă a văii, urcând cu greu până ajungem la *Stânca Lacrimilor*, care e

⁸² Bătălia din 1389 de la Cîmpia Mierlei (Kosovo Polje).

⁸³ Ștefan Mihaileanu, profesor și publicist aromân asasinat în București la 23 iulie 1900.

- locul unde se despart cei care pleacă din Crușova în România sau în alte părți să-și câștige pâinea, lăsând de obicei acasă copii și femeile. Șoseaua, după ce urcă spre oraș, se strâmtorează, locul fiind total acoperit de case, așa încât nu sunt străzi propriu-zise în orașul acesta de 10–12.000 locuitori. Casele sunt așa de aproape unele de altele, încât nu se poate merge cu căruța printre ele. Toate căruțele, trăsurile rămân la marginea orașului, la așa-numita gara Crușovei. // Orașul se află
- f. 65 într-o vale, ca într-o căldare. Casele urcă până în creștetul munților la 1200–1400 metri înălțime, așezate în amfiteatru, unele lângă altele. Orașul este din cele mai pitorești. E un oraș bogat, oamenii sunt cu dare de mână, dar averea nu și-au făcut-o în Crușova, ci peste nouă țări și nouă mări, plecând de tineri să strângă avere. Am văzut un crușovan venit tocmai din Assuan, unde are o bancă. Am cunoscut o altă familie, destul de numeroasă, Petrașincu, numiți așa pentru că au avut negustoria în Petrașca, tot în Egiptul de Sus și le-a rămas numele așa. Unii sunt plecați până în America, alții până în Noua Zeelandă. Ministrul Serbiei la București, dl. Ristici, îmi spunea că pe când era consul la Monastir a făcut o vizită șefului poștei din Crușova, care avea cea mai interesantă colecție de mărci poștale dezlipite de pe scrisorile primite de aromânii din Crușova de la rudele lor din străinătate. Avea mărci de pe toată suprafața pământului. Din 12.000 de locuitori, 8.000 sunt aromâni. Restul bulgari și foarte puțini arнауți. Bulgarii s-au înmulțit mult de la 1903. În 1903 au făcut o răscoală și s-au retras din Câmpia Pelagoniei în aceste locuri, crezând că nu au să fie atacați de Bahtiar pașa⁸⁴, care a bombardat orașul,
- f. 66 distrugând biserica și casele aromânești cele mai de seamă. // Românii din Crușova sunt împărțiți în cele două categorii, care despart mai peste tot pe aromâni: cei care țin cu românismul din România noastră și grecomanii.

Aici este intrarea la școala românească. Este cum vedeți o clădire cu două etaje. A fost alcătuită de...⁸⁵ de la Piatra Neamț, care a murit anul trecut, un român macedonean, care și-a adus aminte de originea lui și a dat bani să se construiască această casă pentru școală. Este una dintre cele mai frumoase școli românești din Macedonia. Biserica cea nouă românească este cam înghesuită, casele sunt cam înghesuite. Cealaltă a fost luată de grecomanii.

Era tocmai Vinerea Mare când am sosit aici la Crușova. Se înțelege că am mers la toate bisericile și la cea bulgară și la cea grecească și la cea românească, dorind să ne dăm seama cine sunt acești greci. Ei bine, în afară decât cei câțiva grecomanii politicieni, toți în biserică și erau mulți copii, multe femei, toți vorbeau același dialect macedoromân. Nu se auzea un singur cuvânt grecesc decât <cel> al clericilor. Am luat un șir de covrigi și m-am dus în mijlocul să le împart, așa am putut să-mi dau seama de limba ce vorbeau, aromâna. Grecomanii sunt deci români get beget, care din propria lor voință se înstrăinează. Evident că acum grecomanii sunt acum mai numeroși, în Macedonia ce revine Greciei⁸⁶. Și seara am constatat

⁸⁴ Comandantul forțelor otomane care a înăbușit mișcarea revoluționară din iulie–august 1903, care a dus la formarea „republicii de la Crușova”.

⁸⁵ Lipsă în text.

⁸⁶ Totuși o mare parte a Macedoniei centrale, cu Crușova și Monastirul a revenit Serbiei (n.a.).

același lucru. Deși se duceau la biserica grecească unde se cânta grecește, totuși toți acești grecomani și mai ales femeile și copii vorbeau românește. Venise multă lume la denie în seara aceea // la cântarea prohodului.

f. 67

În acest orașel aromânii stau foarte bine din punct de vedere material. Unii și-au clădit adevărate palate. Se văd ruinele palatului unui aromân, distrus când cu bombardamentul din 1903, când numărul grecomanilor era foarte redus. E o clădire cu mai multe etaje, avea 60–70 de camere. Aici era găzduit episcopul, când venea din Monastir, aici se găzduia patriarhul și toate notabilitățile care treceau prin oraș. Când Bahtiar pașa a bombardat orașul, clădirea a fost prefăcută în ruină și așa stă de 10 ani până acum. Aici am cunoscut mulți aromâni negustori, din acei care au cutreierat lumea și care de la o vreme s-au întors acasă cu ceva bani și duc o viață liniștită în mijlocul familiei lor. Acei dintre noi care au fost găzduiți în casele acestor oameni nu găsim destule cuvinte de mulțumire și de recunoștință, pentru primirea ce ne-au făcut-o; și nu vom putea niciodată exprima destul cuvinte curate pentru viața curată pe care o au. Cu toate greutatețile pe care le încearcă și cu toate luptele pe care le poartă contra grecomanilor și bulgarilor, cu toate acestea, ei duc o viață foarte curată și cinstită și sunt oameni de multă omenie. Mihai, nepotul acestui negustor, Petroșincu, un tânăr de vreo 20 de ani, ne-a ținut la una din mese o cuvântare, preamărind munca, care a fost un model de gândire și de simțire din partea unui tânăr. Cuvintele lui au fost atât de frumoase, încât ar fi făcut cinste dacă ar fi fost spuse de la orice catedră universitară sau bancă de academician. Și ca acest tânăr erau mulți. Era o plăcere să stai de vorbă cu astfel de oameni și parcă și dânsii nu se mai săturau de noi. De multe ori dimineața, //după ce în ajun stăteam până la orele două din noapte, venea gazda și crezându-ne sătui de somn, strângea așternutul și se așeza în odaia noastră cu toate rudele, „să ni săturăm de vedere”, cum spuneau ei. Apoi în toate vizitele pe care le-am făcut, și toată ziua ne-o petreceam în vizite, ducându-ne de la o casă la alta, ni se făcea pretutindeni aceeași primire frățească.

f. 68

Casele din Crușova, ca mai toate din Turcia, aveau prea puține mobile, un divan foarte mare și jos, pe care se așterneau câte o saltea și o plapumă și pe care pot dormi mai mulți. Pe pereți erau tablouri, printre care foarte des am găsit portretele familiei noastre regale, ale oamenilor însemnați din țară de aici, ale profesorilor, oamenilor cunoscuți și o mulțime de lucruri care îi legau sufletește de țara noastră. Am învățat de la acești oameni multe lucruri, care dovedeau sufletul lor curat și iubirea lor pentru Țara Românească. Unii dintre ei ne povesteau cum s-au înscris ei la școala românească. Un aromân bătrân din Crușova, gazda domnului dr. Rădulescu, ne-a spus cum și-a convins familia să-și dea copii la școala aromânească. „Nu prea știam la început dacă trebuia să ne dăm copii la școala românească. Limba ce învățau acolo nu o știam, dar ne-am convins că acolo trebuie să ne dăm copilul în felul următor: trăgeam cu urechea la un copilaș care citea în cartea de citire: „un cal are patru picioare și o coamă”. Atunci când a zis coamă, ne-am adus aminte că noi ziceam sită de coamă la sita de păr de cal, deși coamei calului noi îi ziceam perce. // Și atunci am văzut într-adevăr că limba noastră cu

f. 69

limba românească din țară nu e decât una și aceeași și i-am convins pe toți ai noștri să dea copii la școala românească. Am plecat din Crușova cu regret, căci acolo am găsit prieteni vechi. Dr. Istrati a găsit un prieten de la Academia Mihăileană, pe fostul profesor Cionescu⁸⁷, care a fost 35 de ani profesor la Crușova și mulți alții. Dar trebuia să plecăm, și ajunși la *Stânca lacrimilor*, ne-am despărțit de crușoveni cu aceeași durere, cu aceeași părere de rău cu care rudele se despart de tinerii, care se duc în lumea largă întru agonisirea unui trai mai bun.

Iată o vedere ce arată alaiul împărătesc care ni s-a făcut la intrarea în Monastir. Puteți vedea câtă lume ne aștepta cu toată ploaia care cădea.

- f. 70 Vedeți aici primirea care ni s-a făcut în grădina publică. Printre fruntașii veniți întru întâmpinarea noastră frățească era și Niazi bey⁸⁸, unul dintre cei trei eroi ai revoluției din 1908, care știind că trecem prin Monastir a venit tocmai de la Rezna, ca împreună cu locuitorii și comitetul de primire de la Bitolia să ne ureze bun venit. Cred că toată lumea din oraș a ieșit în stradă și a venit la grădina publică să ne primească: copii de la școală cu flori // înșirați pe drumul nostru. Iată o casă din Monastir, în stil turcesc, cu etajul ieșit la stradă, cu ferestrele cu gratii, pentru ca să poată privi cadănele fără a fi văzute. Casele sunt toate la fel, ai zice, cu diferența de stil, case monotone englezești. Nu ar strica să spun că ceea ce <se înțelege aici> prin grec este de fapt român. Acum 18–20 de ani același ministru al Serbiei la București, îmi spunea că nu există în Bitolia decât patru greci adevărați. Îmi mai istorisea și următoarea întâmplare: că venise în același timp un consul englez, care avea nevoie de un secretar, care să cunoască limba țării și i s-a prezentat un tânăr care se dădea drept grec. Consulul știa grecește și îl admite. Peste câteva zile începe englezul să facă vizite în dreapta și în stânga. Se înțelege că a fost și în familia secretarului său. Acolo îi iese înainte o doamnă, cam neglijent îmbrăcată, așa cum se îmbracă femeile bătrâne. Începe englezul să-i vorbească grecește. Nu i s-a răspuns nimic și nu s-a putut înțelege cu dânsa. Nedumerit întreabă ce fel de greci sunt aceea care nu știu grecește. I se răspunde că aceștia nu sunt greci, ci cuțovalahi. Întors acasă englezul a tras o morală secretarului și l-a dat afară, pentru că îi înșelase buna credință. Pedepsă poate cam grea, dar poate explicabilă având // în vedere moralitatea engleză.
- f. 71

Astăzi în Monastir grecomanii sunt atotputernici. Au construcții colosale care costă milioane și care sunt milioanele noastre, ale lui Mușicu și Ghermani, care cu banii adunați în România au ridicat aici în Bitolia școli și biserici grecești. Este aici o sală de gimnaziu splendidă, o instituție completă de educație intelectuală și fizică făcută de aromâni pentru interesele culturale grecești.

Este curios costumul popular al bulgăroaicelelor din câmpia Pelagoniei. Vedeți ce diametru are talia. Să nu credeți că din cauză că femeile sunt grase, ci din cauza portului. În jurul taliei femeile pun un brâu care e lung nu de un kilometru, dar cu siguranță de un hectometru, pe care tot îl înfășoară în jurul taliei până ce capătă aceste dimensiuni [...]

⁸⁷ Sterie Cionescu, profesor al școlilor române din Crușova.

⁸⁸ Ahmed Niazi bey (1873–1913), unul dintre conducătorii junilor turci.

f. 72 În împrejurimile <oraşului> Monastir se află foarte multe sate româneşti, dar multe dintre ele sunt câştigate aproape complet de grecomani. În apropiere de Monastir sunt şi Târnova şi Magrova, unde au fost cele dintâi şcoli făcute de Atanasescu, primul dascăl român din Macedonia // străzi sunt vizitate de grecomani, nici nu a fost posibil să le vizităm. Au ameninţat grecomanii că fac scandal, că închid porţile. De altminteri acelaşi lucru s-a întâmplat şi la Molovişte. Ne-am despărţit în două grupe ca să vizităm aceste două sate. Când am ajuns acolo, românii au început să se bucure, să tragă clopotele la biserica românească, unde se slujeşte într-o zi româneşte şi în alta greceşte. Dar preoţii greci au făcut scandal mare şi a doua zi, când ne-am dus am auzit că au venit jandarmii turci, care i-au luat pe preoţii greci i i-au închis. Am putut deci să vedem, chiar în timpul dominaţiei turceşti cu ce fanatism au de-a face aromânii. Am auzit că acest sat ar fi fost distrus şi au pierit deci mai mulţi fraţi ai noştri.

f. 73 Unii dintre noi au făcut o excursie la Gopeş, un sat în vârful munţilor la 1300 metri, fără drum, cum se întâmplă de obicei pe aici. Iată o vedere a satului Gopeş. Vedeţi pe alocuri zăpada, chiar în luna aprilie. Aici este altă vedere a localităţii, răsfirată ca şi Cruşova. De altfel toate satele aromâneşti sunt de tipul acesta, cu case albe, cu biserică mare în mijloc. Aici nu există nici un bulgar, nici un arnăut, nici un turc sunt 30 de grecomani faţă de 2–3000 români. În biserica de aici, care are o inscripţie românească, se cântă în româneşte în dialect. În satul acesta nu era decât un singur turc, primarul. Trebuie să vă spun despre dânsul un lucru curios. Nu ştie româneşte, copiii lui însă nu au învăţat // turceşte, ci româneşte jucându-se cu copiii de români. Aceasta mi-o spunea chiar primarul [...].

În Rezna avem o şcoală pentru că sunt aromâni, dar numai în trecere pe acolo, pentru că sunt păstori care se duc şi vin. Mulţi dintre ei îşi iau şcoala cu ei, poartă dascălul cu ei. Aici, în vedere, vedeţi când ne despărţim de Niazy bey. Se retrăsese din armata turcească. Enver bey, un alt erou al revoluţiei turceşti a făcut războiul în Tripolitania. Cum ştiţi el a susţinut lupta înaintea Monastir-ului, dar a trebuit să se retragă în faţa armatelor sârbeşti [...].

f. 74 Ohrida. Iată biserica foarte veche a Sf. Ioan, pe malul lacului. În oraş sunt multe case foarte vechi. Sunt biserici româneşti căzute în ruină. Iată o vedere a vechii mitropolii din Ohrida, cu legături cu domnitorii noştri în trecut. E o clădire cam pipernicită, dar construcţiunea este foarte artistică. În partea de răsărit sunt cărămizi cu ornamente frumoase. Am găsit aici lucruri foarte interesante. // Aici e vechea biserică românească din Ohrida, una din cele mai vechi biserici româneşti, construcţia este în ruine.

În Ohrida avem o mahala românească, deşi oraşul este considerat bulgăresc şi are şi un gimnaziu bulgăresc într-una din cele mai frumoase poziţiuni... La Struga peisajul este foarte frumos... Este şi o şcoală românească, dar foarte săracăcioasă. Turcii lucrează ca să dea mai mult caracter turcesc regiunii... Aici aveţi un grup de fărşirote, dar nu în munţi Albaniei ci la Vodena, cetatea lui Filip, despre care am vorbit mai demult. Prin toate aceste sate sunt şcoli, cu care se cheltuieşte foarte mult. Românii ne-au întâmpinat cu fel de fel de cadouri, covoare şi alte lucruri de preţ.

Iată aici o macedoneancă de la Pind, ca să vedeți ce port frumos există aici, în aceste regiuni inaccesibile, pe care am fi vrut să le vizităm și altădată, dar acum speranța de a împlini acest gând, pentru că cine știe ce vremuri vor veni, pentru aceste depărtate regiuni locuite de frații noștri.

Arhiva Institutului de Istorie „Nicolae Iorga”

4

De pe câmpul de operație

Podul la Nicopole-Plevna-Teliș-Cerveniberg

Mulțumită unei înalte protecțiuni mi s-a permis să fac mai multe excursiuni geologice în regiunea de operații a armatei române în Bulgaria. Împreună cu dr. Saidel⁸⁹, chimist la Institutul geologic am fost singurii civili care au pătruns până la Vrața și aproape de Orhanie, în regiunile unde bântuia holera; în diferite locuri am întâlnit alți membri ai Institutului geologic sub arme și cu permisiunea amabilă a șefilor lor, am putut face împreună excursiuni în care adesea am fost însoțiți și de domnii ofițeri activi sau rezerviști. Peste tot am fost bine primiți și ni s-au făcut toate înlesnirile. În afară de recunoștință și devotamentul ce-l port persoanelor de rang înalt, care mi-au arătat o deosebită protecțiune, aduc mulțumirile mele ofițerilor de la marele cartier și în special domnilor: general Berlescu⁹⁰, colonel Arghirescu, maior Nicoleanu, căpitanii Florescu, Ressel și Davila, locotenent Moroianu și altor domni ofițeri și vechi prieteni, care mi-au ușurat drumul în lucrul meu. Că gândul că voi face mai târziu o descriere amănunțită a celor opt zile petrecute pe câmpul de operații din Bulgaria și care împreună cu celelalte descrieri ale mele vor apare într-un volum, dau aici numai o dare de seamă a acestei excursii în Balcanii centrali.

Sâmbătă 27 iulie am plecat pe o vreme urâtă din București. Am ajuns, pe o vreme frumoasă, pe la 5 p.m. pe o vreme frumoasă, în portul Turnu Măgurele, tocmai în momentul când Maiestatea Sa Regele, împreună cu Altețele Lor Regale, principii Ferdinand și Carol sosiseră de la Plevna cu automobilul și se îndreptau spre vaporul spital „Principele Carol”, să-l viziteze. La ieșirea din vapor, Alteța Sa, Principele Carol mă zărește în publicul de pe chei și se oprește să-mi vorbească. Maiestatea Sa Regele și Alteța sa Regală principele Ferdinand m-au băgat în seamă, adresându-mi câteva cuvinte. Această întâlnire a fost pentru mine de foarte bun augur. Totul mi-a mers bine și în plin până la sfârșit. Am vizitat repede preafrumosul și prea bine alcătuitul vapor spital, unde i-am întâlnit pe vechii mei prieteni, col. dr. Ciomac⁹¹, medicul șef, dr. Costea medic ajutor, maiorul Tzanovici,

⁸⁹ Teodor Saidel (1874–1967), chimist și pedolog, fondatorul agrochimiei în România.

⁹⁰ Anton Berlescu, general.

⁹¹ Probabil medicul de origine armeană Mardiros Ciomac.

farmacistul șef, dr. Bârzănescu, care împreună cu alți colegi îngrijeau câțiva bolnavi și răniți, între care și pe dl. locotenent Demetrescu Alexandru, cel rănit în trei locuri de bulgari. Vasul e pus sub comanda domnului comandant Zerve din marină, ajutat de un mic personal de serviciu.

Am mai aruncat o ochire admirabilului pod de peste Dunăre, ridicat în 10 zile de mai mulți ingineri rezerviști și câțiva elevi ai Școlii de poduri și șosele, cu concursul câtorva ofițeri din batalionul de pontonieri. Ingineri pricepuți ca Ion Ionescu (Bizeț), Constantinescu Lache, Bușilă, Buescu Hălăceanu, Neagu, Hălmău, Ioanovici, Popa Vernescu au desfășurat o muncă deosebită, pentru construirea acestui pod. Dintre foștii mei elevi observ pe Behleș, Bujoreanu, Iosipescu, Ghimbășanu, Mititelu, Neicu, care au ocazia acestei lucrări unice până acum pe Dunăre. Domnii colonel Robescu și în special domnul Maior Teodorescu, un militar modern și luminat au instituit o ordine și poliție riguroasă și inteligentă, iar locotenentii Moldoveanu și Șerban îngrijesc părintește de instrucția și sănătatea trupei, ca și masa colegilor lor rezerviști, cu care au ridicat și păzesc podul. Domnii profesor dr. Rainer și maior dr. Baroni de la spitalul din Nicopole, ar dori să mai rămânem pentru o zi la Nicopole să facem câteva excursii, dar două automobile din escorta Casei Princiare ne așteaptă să ne ducă la Plevna. Am mers pe valea O...⁹², am supt pe podișul bulgăresc și în momentul când soarele apunea am ajuns între dealurile de la Grivița. Chiar aici ne-a ajuns din urmă domnul general Berlescu, care ne-a dat câteva explicații asupra punctelor militare din Războiul din 1877–1878 și ne arată Grivița nr. 1 și Grivița nr. 2 cu Valea Plângerii între ele, scăldate acum în razele roșii ale unui însângerat apus de soare. Seara am petrecut-o la Marele cartier, am cinat la masa princiară. O cină simplă servită în farfurii de argint, udată măsurat de un vin excelent, urmată de o cafea în cești măricele, dar fără farfuriute. O cină ca pe câmpul de război. Discuțiile de la masă au fost numai despre problemele militare și tehnice... Noaptea am dormit prin îngrijirea domnului general Berlescu, într-o admirabilă odaie, curată și chiar cu gust mobilată, din casa, de pe strada principală, a marelui comerciant Stoianov, mort de curând.

A doua zi, duminică, 28 iulie, era vorba să însoțesc într-o inspecție pe Altețele Lor Regale Principii, dar din cauza încheierii păcii de la București, s-a schimbat programul. Eu, împreună cu dl. Saidel am obținut bilete de liberă circulație pe câmpul de operație și am plecat la ora 10 pe drumul spre Mezdra. În gară am întâlnit mulți prieteni ingineri: inginer Răileanu, comandantul gării, inginer Urdăreanu, inginer Ștefănescu-Radu, care mi-au dat știri despre mersul trenului și de prietenii înșirați de-a lungul căii ferate bulgare stăpânită de români.

Trenul era de marfă, cu un vagon de manipulație, unde erau câțiva funcționari civili români de la tren, ofițeri de intendanță și maiorul Popovici șeful unei linii a batalionului de căi ferate. Ne-am prezentat imediat domnului maior și tot timpul am făcut excursia în plăcuta și distinsa societate a acestui cult și deosebit de amabil

⁹² Indescifrabil.

ofițer de specialitate. Trenul mergea încet cu opriri lungi la stații așa că la Mezdra (120 km) ajungea tocmai seara pe la 6–7; pentru noi era bine căci puteam observa regiunea.

La Teliș comandantul gării, căpitanul Fometescu, unde era depozitul de alimente al Corpului II de Armată ne-am oprit aproape o oră. Am vizitat manutanța, cuptoare sistematice mobile așezate lângă gară, unde ne-a dat explicații prietenul nostru maior Ionescu. Erau 15 secții a două cuptoare cu o capacitate de lucru de 60.000 de pâini pe zi (pe când le trebuia numai 40.000) și funcționau admirabil, deși din 1000 lucrători, numai 30 erau brutari de meserie. „Românul este bun la toate, dacă este instruit”. Pâinea era excelentă și cum nu ne luasem merinde, prin plecarea în grabă de la Plevna, am luat o pâine de aici să avem pe drum. Ne-am dus la depozitul de alimente, acum foarte bine aprovizionat, unde între 2–3 îmbucături, colonelul Polizu, prietenul nostru colonel Leonte, căpitanul Bălciurescu, (un om și jumătatea ca statură și ca lucru), ne-au dat lămuriri cum de au rămas unele trupe fără mâncare: din cauza marii iuțeli cu care au înaintat, cum s-a mușcăit pâinea, din cauza lungului transport și a ploii etc. Magazia era bine ticsită. Am luat și noi sardele, cașcaval și o sticlă de vin, mai ieftin ca la București. Erau și tutun și zahăr în abundență (venită ce-i drept mai târziu), dar colegul dr. Ștefi Bogdan, de la o trupă înaintată și venit aici pentru aprovizionare, ne spune că ei încă suferă de tutun și mai ales de zahăr. Sunt mistere ale armatei pe care desigur cei de sus, oricât de buni gospodari ar fi și oricât de severi și cinstiți ar fi, nu le pot pătrunde; nu se poate stârpi răul obicei care e înrădăcinat tocmai la ultima treaptă a armatei și dacă le scapă șefilor mari, n-ar trebui să scape șefilor de companii.

Era să vizităm și spitalul doctorului Obreja de aici din gară, așezat chiar în fața manutanței, dar pe de o parte din lipsă de timp, pe de altă parte de frica holerei, ne-am mulțumit să-l vedem din tren, ca prin toate lazaretele instalate prin stații sau pe lângă trupele mai mari.

La Cerveniberg, în valea Iskerului am stat două ore. Am vrut să vizităm orașelul, unde știam că vom găsi prieteni, dar o santinelă ne spune că nu e voie, orașul fiind contaminat. Un doctorand ne spune că aici se află spitalul corpului II armată; că au fost multe cazuri de holeră și în timpul din urmă au murit câte 10–12 pe zi. Era holera în toiul ei.

În genere pot zice că am făcut o excursie frumoasă, dar au fost și momente când mi s-a strâns inima de durere și rușine, pentru starea bolnavilor sau neglijența celor care îngrijeau de viața și sănătatea și starea trupelor. Din articolele mele precedente s-a văzut că armata din Cadrilater nu a suferit de nimic (afară de apă o zi două la trecerea prin stepă), unele trupe din Bulgaria au suferit însă de foame, de sete, de lipsă completă și îndelungată de alimente și de neîngrijire dată înainte de epidemie, cât și în timpul ei și chiar acum. Se înțelege că sunt lucruri pe care noi nu le pricepem i multe rele întâmplare dintr-o privință sau alta se pot ușor justifica sau explica ca de neevitat în caz de război și am ales în cazul desfășurării excepțional de repezi a forțelor armate. Poate, după cum mi s-a explicat, într-un război cu rezistență nu s-ar fi înaintat așa de repede și nu s-ar fi ivit unele din incidentele

neplăcute ca lipsa de alimente, lipsa de medicamente etc. mă miră însă că atâtea capete luminate și competente n-au putut prevedea și n-au putut lua din vreme măsurile necesare în vederea tocmai al marșului repede al unei armate de 3–400 mii de oameni în țară străină.

Ne-am întors în gară, unde cu teamă am băut câte o cafea turcească și ne-am aprovizionat cu un vin excelent de la cârciumă. Trupe n-am putut vedea, dar am stat cu pahonții, soldații contingentului 95–96 din Suceava și Neamț, nemâncați de o zi întreagă. Le-am dat pâinea noastră și o cutie cu sardele, pentru ceilalți a intervenit maiorul Popovici la un ofițer din localitate. În schimb caii de rechiziții de la căruțe erau foarte frumoși, grași, cum n-ar fi fost ei niciodată acasă. În gară erau iar cuptoarele manutanței, unde lucrau soldați brăileni, unii cunoscuți mie. Aici în gară am auzit lucruri de necrezut în cea ce privește serviciul sanitar și asistența medicală din armată. Între altele mi se spunea că un doctor făcea consultațiile și rapoartele de la balconul casei și cerceta pe bolnavi prin binoclu [...].

Arhiva Institutului de Istorie „Nicolae Iorga”

5

Murgoci către dr. C.I. Istrati

Odessa, 1 aprilie 1917

Dragă domnule doctor Istrati,

Cum am sosit aici m-am pus în legătură cu generalul Marx și șeful P.S pentru Rusia meridională și frontul român și cu generalul Sterligov, însărcinat anume cu chestiunile de evacuare ale României.

Mulțumită prietenilor mei de aici, profesori de la Universitate, care m-au primit cu adevărat frățeste... am fost primit bine peste tot și am obținut toate lămuririle necesare, atât pentru chestiunea cercetașilor, cât și a Institutului de geologic. Pentru Institutul geologic i-am scris o scrisoare mai lungă dlui Mrazec, în care insistam, în urma avizului profesorilor de aici, ca Institutul să vină la Odessa, fiind poate singurul loc din Rusia, unde se poate trăi mai comod.

După propunerea profesorilor de agronomie și geologie, dnii Nabokich și Lascarev, rectorul a admis ca să mi se puie la dispoziție în Universitate atâtea săli, câte vom avea nevoie și un laborator de chimie, pentru lucrările de petrol. Lumina electrică. Gaz, apă vom avea peste tot, plus tot ce trebuie laboratorului și Institutului și ca bibliotecă și ca substanțe.

Camere de locuit sunt în Odessa și în împrejurimi destule și nu scumpe; alimente în profuziune⁹³, dar scumpe. Eu sunt de părere, ca și toți cei de aici, că Odessa este bună pentru Institut și pentru faptul că este aproape pentru România și că ușor putem trimite pe cineva cu corespondența sau studiile necesare.

⁹³ În abundență.

Pentru că cercetașii au fost repartizați în diferite puncte din guvernămintele Ecaterinoslav și Crimeea (cum voi arăta mai la vale) eu am să mă duc să văd și Ecaterinoslav și Harkov și în vederea Institutului geologic. Credința mea este totuși că va veni nevoia evacuării și a Institutului și a cercetașilor, pentru că nu sunt semne de a se isprăvi războiul până la toamnă.

Toată lumea e decisă aici să continue războiul până la victoria finală a aliaților. Lucrători de la Petrograd și alte orașe s-au supus să lucreze în continuare. Armata singură s-a dus să-i forțeze să lucreze, ori... Demagogii au început să fie puși cu botul pe labe. Dezertorii se întorc cu miile pe front, iar bătălia de la...⁹⁴ a deschis guvernului ochii ca să o lase deocamdată cu discuțiile urmărirea responsabilităților și să lucreze pentru front. Dacă nu vine o victorie mare sau mult așteptata ofensivă, războiul se va prelungi încă o iarnă cel puțin [...].

Viața de altfel e normală, numai că-i foarte scumpă, mult mai scumpă ca la Iași. Singurul avantaj este că ai de toate și în profuziune, dar foarte scump. Bine s-a zis că rubla-i ca leul, iar în loc de kilogram e funtul (400 gr). Poți trăi mizerabil și mai ieftin, cam cu 100 ruble minimum pe lună. Eu stau la Nabokich, un prieten al meu și am cheltuit într-o singură săptămână cam al 100 ruble cu trăsuri și cumpărături pentru casă și mâncări în oraș.

Vreți ceva prețuri? Untul, 2,60 ruble funtul; laptele 70 copeici litrul; smântâna 1 rublă funtul; schwaitzer 2,50 ruble funtul; salata rusească 2,20 ruble, o rață friptă sau nu, 5 ruble; o găscă, 10 ruble; carnea, 70 ruble pe funt; vițel nu se taie în toată Rusia... Pâinea ca la Sculeni, cașcavalul 1,50 ruble funtul chiar și 2 ruble. Nucile 10 la 10 ruble sau 50 ruble funtul; 1 portocală, 1 rublă [...].

Pentru cercetași este totul aranjat așa că oricând pot pleca cercetașii dacă telegrafiem biroului de aici cu 7 zile înainte. Aranjamentul e făcut pentru Bălți și drumul de la Sculeni la Bălți. Aici repaus o zi, pentru curățenie. Baia este aranjată, anume săpun, rufărie etc. Cantonamentul s-a aranjat în sate sănătoase, plătindu-se oamenilor 20 copeici pentru fiecare cercetaș pe noapte, pentru paie, apă etc. 5000 de mantale sunt deja sosite la Bălți și se așteaptă ordinul nostru ca să fie trimise la Sculeni. Despre bocanci, azi chiar a venit o telegramă de la Petrograd, că s-au trimis la Bălți 4 vagoane, încă de la 20 februarie. Uniunea orașelor rusești a dat 4.200 ruble pentru aceste cheltuieli de drum dintre Sculeni și Bălți. De asemenea a mai dat 4.000 de ruble ca în acest timp să se dea o mâncare mai bună (și o mâncare caldă), așa cum se dă la refugiații obișnuiți. Dacă nu se va ajunge, atunci această Uniune are un fond de 200.000 ruble (bani sunt deja trimiși la dl. Voskresenschi, directorul liceului din Bălți), pentru organizarea trenurilor de la Bălți încolo (a câte 1.000 cercetași în tren) și alimentele de drum. Un tren va fi compus de atâtea vagoane câte trebuie ca fiecare să aibă un loc chiar de dormit, apoi va fi un vagon mai bun pentru instructori, unul cu apă caldă, unul cu farmacie și infirmerie, unul cu alimente. Un funcționar de aici va însoți trenul până la locul de destinație, altul ne va primi la Sculeni și ne va conduce la Bălți.

⁹⁴ Indescifrabil.

Cercetașii sunt destinați în următoarele localități: Ecaterinoslav – 250; Hortița – 600; Mirovaia – 200; Samoilovna – 750; Novomosovsc – 100; Rozofca – 100, toate în guvernământul Ekaterinoslav; Simferopol – 500, Bacciserai – 500, în Crimeea; Rostov pe Don – 1000.

Un dezavantaj este răspândirea acestora, apoi prietenii mei de aici îmi spun că este cam greu de trăit pe acolo și clima este excesiv continentală. Marți după Paște mă și duc la Ecaterinoslav și Harkov (cu profesorul Nabokich) ca să văd localitățile principale, după care vă voi face un raport amănunțit. Prietenii mei îmi recomandă ca admirabil din toate punctele de vedere ținutul de dincolo de Marea de Azov.

Mai este o modalitate ce am discutat-o și o vom mai discuta aici și care ar fi cel puțin bună pentru vară: în loc să aducem cercetașii aici, să aducem mâncare la Iași. Voi discuta cu zemstvo-ul de la Harkov și Ekaterinoslav și ce vom decide vă vom comunica.

Acum se aud clopotele de la bisericile vecine și îți strig: Cristos a Înviat!

2 aprilie 1917

De la Ekaterinoslav mă întorc peste o săptămână. Te rog trimite-mi un cuvânt la consulatul român din Odessa, pentru ca să știu dacă trebuie accelerat aici preparativele pentru evacuarea cercetașilor sau s-o las mai domol. Consulul de aici nu are nici o știre de aceste evacuări.

BAR, *fond corespondență Murgoci*, S 46 912)/DCLXXVII

A GEOLOGIST INTERESTED IN THE BALKANS AND THE MODERNISATION
OF THE ROMANIAN SOCIETY: GHEORGHE MUNTEANU MURGOCI (1872–1925)

Abstract

This article aims to investigate less known facets of a scientific personality implicated in the process of the Romanian social modernisation at the end of the XIX and the beginning of the XX Century: G. M. Murgoci. A well-known geologist, Murgoci had interests such as: solving of the agrarian issue; promoting, together with his wife, the Romanian folklore; initiating the first journey to the Aromanian communities, before the outbreak of the Balkan wars. He was one of the founding members of the Romanian Geological Institute, as well as of the Institute for South-Eastern European Studies. As a cartographer, he joined the Romanian delegation to the Paris Peace Conference in 1919. Murgoci was also one of the creators of the Romanian scout movement. The documentary annex sustains his prodigious activity.

Keywords: Aromanian communities, folklore, Romanian social modernisation, institutionalising the scientific research, Scout movement.